

Szabadelvű Pártba. A törvényjavaslat vitája ideális alkalmat kínált arra, hogy a pártvezér a kormány megbuktatásának reményében újrarendezze bomló hadseregét. Apponyi már a vita első napján határozati javaslatot nyújtott be, amelyben a törvény elfogadásának csereértékeként „nemzeti vívmányokat” követelt: a katonai oktatás olyan reformját, amelyben „Magyarország nemzeti közoktatási rendszere” is kellő mértékben figyelembe vétetik. Vezérlő elvvé azt a célt emelte, hogy „a hadsereg és a nemzet között meg kell keresni a harmóniát”.⁶⁵ A nemzeti vívmányok követelése és a kínálkozó alkalom Tisza megbuktatására közel hozta egymáshoz a Függetlenségi Pártot és a Mérsékelt Ellenzéket. Ha nem is a „hadsereg és a nemzet kívánt harmóniáját”, de legalább a két párt között született fegyverbarátság harmóniáját zajos banketten ünnepelték meg függetlenségi és mérsékelt képviselők, még az első vitanap alkonyán.

A törvényjavaslat elleni harc élén az ideiglenesen szövetségre lépő két párt vezetői álltak: Apponyi, a Szabadelvű Pártba épp ekkor visszalépő, de itt még Apponyival harcoló Szilágyi Dezső és a teljes önállóság „fokozatos kiharcolását” hirdető függetlenségi Ugron Gábor. Az ellenzéki sajtó támadásait Eötvös Károly, az egyetemi ifjúság megmozdulásait a Függetlenségi Párt parlamenti vitarendezője, Polónyi Géza irányította. A fővárosi egyetem és a vidéki főiskolák hallgatói, maguk is leendő önkéntesek, elsősorban a német nyelvű tiszti vizsga ellen háborogtak. „Vezérlőbizottságot” választottak, s január 27-én a Vigadóban országos ifjúsági nagygyűlésen tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. Ezen a napon érkezett meg Kossuth távirata is, amelyben a nemzeti hadsereg megteremtése mellett foglalt állást. Másnap a parlamentben Apponyi a javaslat fölötti általános vita záróbeszédében felszólította a képviselőházat, hogy „a Monarchia védelme iránti teljes áldozatkészségének hangsúlyozása mellett”, a hozzá fűzött sérelmek miatt utasítsa vissza a javaslatot.⁶⁶

A Szabadelvű Párt többsége végül is elegendőnek bizonyult arra, hogy a javaslat keresztülmenjen az általános vitát lezáró január 29-i első szavazáson. A hír heves tüntetést váltott ki. A Sándor utcai képviselőház kapujában tüntetők fogadták a távozó minisztereket, Tisza Kálmán

⁶⁵ Apponyi Albert gróf beszédei. I. 1872–1890. Bp. 1896. 554.

⁶⁶ Uo. I. 570.

kocsija a kísérő lovasrendőrök oltalma alatt is csak kerülő úton hajthatott Budára. A felháborodott tömeg a miniszterelnökségi palotához vonult, ahol rendőrök és katonák állták útját. Késő éjszakáig folyt közöttük a harc, s másnap is csak akkor szakadt meg, amikor megérkezett Rudolf trónörökös öngyilkosságának híre. A magyarok barátjának tartott trónörökös népszerű volt Magyarországon, még évtizedek múlva is legendák keringtek arról, hogy valójában él s visszatér – halálhíre és a megdöbbenés egyszerre lelohasztotta a háborgó szenvedélyeket. A parlament üléseit felfüggesztették, s egy időre elcsitultak a tüntetések.

A viharszünetet Tisza arra használta fel, hogy az uralkodót és a katonai köröket kompromisszumra szorítsa. A 14. §-t úgy módosították, hogy megtartották a javaslatban előírányzott újonclétszámot, de ezt a korábbi gyakorlatnak megfelelően csak tíz évre irányozták elő. Gyorsan elintézték, hogy az osztrák parlament által már elfogadott eredeti törvénysszöveget is módosítsák, mivel a közös ügyekben csak a két birodalomfél által azonos szövegezésben elfogadott törvények alapján lehetett eljárni.

A leszavazott ellenzék most már meglegéddéssel fogadta ezt a köztes megoldást is. Annál is inkább, mert megriadt az ifjúság, de főként az utcán egyre gyakrabban megjelenő munkásság megmozdulásaitól. A tömegmozgalom kezdett túlnőni rajta. A Függetlenségi Párt ezért február közepén maga szervezett külön tüntetést Herman Ottó irányítása alatt. A felvonulás, a negyvennyolcasság lehangoló karikatúrája, hű képét adta a politikai célokban és elvekben uralkodó zűrzavarnak. A tüntető menetet díszkíséretnek meghívott rendőrök sora zárta, az „Éljen Kossuth Lajos” feliratú táblák alatt menetelő tömeg Budára vonulva „Éljen a király” kiáltások mellett tiltakozott a katonai törvényjavaslat ellen. Olyan ellenzéki tüntetés volt ez, amelyikről a kormánysajtó is elismeréssel szólt, s nem mulasztotta el megjegyezni, mennyire „megkönnyebbülve látták maguk az ellenzékiek is, hogy tüntetésük jól végződött”.⁶⁷

Március 16-án Tisza a parlamentben bemutatta a 14. § új szövegét. Tíz nap múlva a képviselők a módosított 25. §-t is elfogadták, ettől kezdve a tiszti vizsgát a németen kívül magyarul és horvátul is le lehetett tenni.

⁶⁷ *Nemzet*, 1889. február 18.

A nagy véderővita ezzel végetért. Az ellenzéknek most sem sikerült Tiszát megbuktatnia, de a bársonyszék megingott alatta. A vitában végül is hátrálni kényszerült, s az udvar és a hadvezetés elégedetlen volt vele, amiért nem tudta simán, módosítás nélkül elfogadtatni a javaslatot. Az uralkodó a vita kezdetén egyenesen attól tartott, hogy az ellenzék többségre jut. Bécs bizalma megrendült Tisza Kálmánban. Érezte ezt ő maga is, amikor ünneplő párthívei körében amolyan előzetes búcsúbeszédet tartott tűnni látszó kormányzata fölött: a Szabadelvű Párt nem egy emberen áll – vigasztalta híveit –, egy ember eltávolítása, még ha az ellenfelek elérik is ezt, nem fogja megingatni a párt állásait.

TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A véderővitában a Tisza-kormány ellenében a kispolgárságot, a középis nagybirtok egy részét megmozgató konzervatív ellenzék és az agráriusokhoz közelítő, de többségében még liberális Függetlenségi és 48-as Párt kötött szövetséget. A nemzeti jelszavak alatt együttműködő ellenzéki tábor Tisza közigazgatási és társadalmi reformkérdések előtérbe állításával akarta újra alkotóelemeire bontani.

Még folyt a véderővita, amikor hozzálátott kormányának átalakításához. Április elején Wekerle átvette a pénzügyi, Szilágyi Dezső az igazságügyi, a különféle miniszteri posztokat megjárta Szapáry Gyula pedig a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárcát. Júniusban a gazdasági minisztériumokat átszervezték. Az agráriusok régi követelésének engedve külön földművelésügyi minisztériumot létesítettek Szapáry vezetésével; a kereskedelem-, ipar- és közlekedésügy intézését pedig egyetlen minisztérium kezében összpontosították, melynek élére az addigi közlekedésügyi miniszter, Baross Gábor került. Hiába próbálkozott azonban Tisza a közigazgatás évtizedek óta húzódnó nagy reformjának kidolgozásával, a választási bíráskodás javításával, a vallásügyi reformok bevezetésének ígéretével, már a költségvetési vita megmutatta, hogy az ellenzék haragja a társmisztereket tüntetően kímélve elsősorban a miniszterelnök személye ellen irányul. „A miniszterelnök úrral a bizalom terén semmi körülmények közt nem találkozhatunk még akkor sem, ha az ő politikai iránya teljesen megváltozott volna; mert az egy újabb táppontot nyújtana azon politikai erkölcstelenségre, a melynek szomorú dicsősége egyszer-

smindenkorra a miniszerelnök úr személyéhez és nevéhez van fűződve”⁶⁸ – mondotta Horánszky Nándor, a Mérsékelt Ellenzék egyik vezérszónoka. Az egész ellenzék benne látta minden gazdasági, politikai és morális baj fő kórokozóját. Bekövetkezett az az állapot, amelyet úgy jellemeztek, hogy Tisza „elhasználódott”. Maga Tisza is belátta ezt, visszavonuláshoz – úgy tűnik – csak a kedvező pillanatot akarta megvárni. Az ürügyet Kossuth Lajos magyar állampolgárságának kérdése szolgáltatta.

Az 1879-ben hozott honossági törvény értelmében tíz év leteltével minden külföldön élő magyar állampolgár elveszítette állampolgárságát, ha valamelyik osztrák–magyar külképviseleti szervnél nem kérte annak megtartását. A Függetlenségi és 48-as Párt Kossuth magyar állampolgársága érdekében a törvény módosítását kérte, mert mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Kossuth, aki a kiegyezést nem ismerte el, nem fog jelentkezni a Monarchia egyetlen konzulátusán sem. Tisza előbb arra hivatkozott, hogy Kossuth több város díszpolgára, s már ennek elfogadásával kinyilvánította az állampolgárság fenntartására irányuló szándékát, nem sokkal később azonban a törvény módosítását is megígérte, és ebben az értelemben foglalt állást a Szabadelvű Párt is.

A 80-as évek végén a Kossuth-kultusz már nem a Függetlenségi Párt kizárólagos monopóliuma, hanem az egész politikai élet, bizonyos fokig a Szabadelvű Párt számára is a 48-as hagyományhoz való hűség illúzióját adja, s egyben fügefalevele a kompromisszumoknak. Tisza tehát a közhangulat szempontjából jól választott, amikor Kossuth állampolgársága mellett foglalt állást. Álláspontja mellett kitartott akkor is, amikor Kossuth 1889. december 20-i nyílt levelében leszögezte: „Ferenc József osztrák császár, magyar király alattvalójának magamat soha egy percig sem ismertem el, s el sem ismerem. Ez az én álláspontom.”⁶⁹ Ettől a határozott hangtól a Szabadelvű Párt jó része megijedt, nem akarta magára haragítani az uralkodót azzal, hogy továbbra is védelmezi a turini remete állampolgárságát. Ezt az ijedtséget használták ki Tisza miniszterei, főként Szilágyi Dezső, akik ekkor már messzebb menő pártpolitikai tervekét kovácsoltak, s a Kossuth-honosság kérdésének fegyverét vissza

⁶⁸ MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország államháztartásának története. II. Bp. 1894. 840.

⁶⁹ Kossuth Lajos iratai. X. Bp. 1904. 320.

akarták fordítani az ellenzék ellen. Szilágyiék harcolni akartak a függetlenségek ellen; arra számítottak, hogy a Kossuth-kérdés körüli harcban maguk mögé állíthatják a Mérsékelt Ellenzéket, s ebből az együttműködésből idővel a Szabadelvű Párt és Apponyiék egyesülése is megszülethetne. De ennek az együttműködésnek a megteremtéséhez nemcsak Kossuth magyar honosságát, hanem az ellenzék által gyűlölt Tiszát is fel kellett áldozni.

A miniszterek és az ellenzék együttes támadásainak keresztüzében álló Tisza Kálmán kitartott az állampolgársági törvény módosítása mellett. Megalapozottnak látszik az a feltevés, hogy ebben kereste egy látványos, a nemzeti ügy védelmében történő visszavonulás lehetőségét. Az 1890. március 8-i miniszteri konferencián végül minisztertársai leszavazták. Másnap beadta lemondását, amit az uralkodó el is fogadott.

Tisza Kálmán bukása a dualizmuson belüli korszakváltás mélyen ható folyamatának volt látványos pillanata. A „generális” leköszöntével lényegében véget ért az a korszak, melyben a polgári állam kiépítése megtörtént, amikor a kiépítést szolgáló kisebb-nagyobb reformokat az uralmon levők többségének egyetértésével lehetett keresztülvinni. A régi modernizációs stratégia korszaka, amikor a kormánykörök a legkorszerűbb nyugat-európai intézményi-jogi tapasztalatok meghonosítására törekedtek, most lezárult. A polgári átalakítás továbbvitele, újabb reformok bevezetése csak a hatalmon levő nagybirtokos-nagytőkés koalíció megbontásával, csak a nagybirtok politikai és gazdasági hatalma ellenében volt lehetséges. Tisza távozása a megkezdődött, s hullámozó harc egyik konzervatív győzelmi szakaszához tartozott. Az osztrák liberálisok, akik másfél évtizeddel korábban gyanakvással fogadták az ellenzéki vezérből lett magyar miniszterelnököt, most – a birodalomban szinte egyedül – őszintén elsiratták. „Ha Tisza megy – mondották –, akkor azért megy, mert úgy érzi, hogy feje és karja fölött oly háló húzódik egybe, melyet többé nem tud széttépni... Nemsokára látható lesz a fordulat jobbfelé, az agrárius oligarchiához, a liberális alapelvek szétforgácsolásához, s ezek helyébe a feudális-arisztokrata uralomhoz, mely modern drapírozásban jelenik meg, sőt alkalom adtán a szociális olajcseppel dolgozik.”⁷⁰

⁷⁰ *Nemzet*, 1889. március 12.

VI. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE

1. NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA A KIEGYEZÉS UTÁN

A NEMZETISÉGEK GAZDASÁGI, POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS HELYZETE

A kiegyezéskor Magyarország lakosságának csak 46%-a volt magyar anyanyelvű, a lakosság többségét tehát a nem magyarok tették ki, bár egyenként egyetlen nemzeti kisebbség létszáma sem érte az össznépesség 20%-át. Amint azt a IV. fejezetben ismertettük, a magyarokon kívül hat nagy létszámú (román, német, szlovák, szerb, horvát, kárpátukrán) és több kisebb (szlovén, bolgár, lengyel, cseh, örmény, görög, cigány) nép vagy néptöredék élt az ország határai között, többnyire egymással erősen keveredve. Ennyiféle nép együttélése, egymáshoz és az államhoz való viszonya, nemzeti fejlődésének biztosítása egész sor bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai problémát vetett fel, amelyeket a polgári átalakulás időszaka előtérbe állított, rendkívül kiélezett, s végül is megoldatlanul hagyott a kiegyezés utáni korszak nemzedékeire. Érthető tehát, hogy a dualizmus korának mindvégig egyik alapvető problémája volt a nemzetiségi kérdés, amelynek megoldatlansága végül is a soknemzetiségű történeti Magyarország felbomlásához vezetett.

A tőkés fejlődés, a gazdasági és társadalmi élet modernizálása az ország különböző vidékein nem egy időben vette kezdetét, s nem is haladt egyforma ütemben. Ennek megfelelően az országban élő népek között is jelentős különbségek mutatkoztak a gazdasági és kulturális fejlettség szintje, a társadalom polgárosultsági foka és differenciáltsága, a nemzeti fejlődés előrehaladottabb vagy elmaradottabb volta tekintetében. Az ország keleti felében lakó románok és kárpátukránok közel 90%-a még 1900-ban is mezőgazdaságból élt, s igen csekély volt közöttük az önálló iparosok és kereskedők, az ipari munkások, valamint a városlakók száma. A szerb,

s különösen a szlovák és a horvát társadalom differenciáltsága és polgárosodási foka már jóval előrehaladottabb volt, a németek gazdasági és társadalmi fejlettségi szintje pedig a magyarokét is felülmúlta.

62. táblázat

Magyarország népeinek foglalkozási szerkezete (1900)
(keresők és eltartottak együtt, %-ban)

Nemzetiség	Östermelés	Bányászat és ipar	Kereskedelem, hitel, szállítás	Közfoglalkoztatás és értelmiség	Egyéb
Magyarok	60,2	17,1	7,6	4,6	10,5
Szlovákok	72,3	13,3	4,0	1,0	9,4
Horvátok	73,4	11,8	3,7	1,1	10,0
Szerbek	79,4	7,6	2,8	2,4	7,8
Románok	87,4	4,7	1,0	1,3	5,6
Kárpátukránok	89,0	3,4	1,0	0,6	6,0
Szlávok és románok együtt	81,3	8,5	1,7	1,2	7,3
Németek	51,9	25,9	7,5	2,6	12,1
Egyéb	55,5	23,4	4,6	2,1	14,4
Nem magyarok összesen	73,1	13,4	3,3	1,6	8,6

A nem magyar népek nemessége, birtokos osztálya nagy részében nyelvilag és magatartásában a magyar uralkodó és középosztályokhoz asszimilálódott, a 19. század közepén erőteljesen kibontakozó nemzeti mozgalmakban tehát alig játszott szerepet. A bánáti nagybirtokos makedo-román Mocsonyi család, amely jelentős összegekkel támogatta a román kultúrát és politikát, s amelynek tagjai vezető szerepet játszottak a magyarországi román mozgalomban – kivételnek számított. A nemzeti mozgalmakat mindenütt kisebb vagy nagyobb – néhány száz vagy egy-két ezer főnyi – értelmiségi csoportok irányították, akikhez számban csekély, de néha elég vagyonos burzsoá elemek is csatlakoztak. A kiegyezés körüli években a szlovák, a román és a kárpátukrán nemzeti mozgalomban főleg a papok és mellettük az ügyvédek játszottak kiemelkedő szerepet, s ugyancsak papi vezetéssel indult meg az 1870-es és 80-as években a bács-

kai bunyevácok, a dunántúli szlovének és horvátok kulturális mozgalma is. A szerb mozgalom volt az egyetlen, ahol a politikai vezetés már szinte teljesen a világi értelmiség kezébe került s a papság kiszorult a nemzeti mozgalom irányításából.

A románoknál, a szerbeknél, az erdélyi szászoknál, és a szlovákoknál 1848–49-ben, majd az 1860-as években már jól szervezett politikai mozgalom jelentkezett; a kárpátukránoknál pedig éppen a kiegyezés körüli években történt az első jelentősebb – egyelőre sikertelen és folytatás nélküli – kísérlet a politikai kívánságok megfogalmazására és érvényesítésére. A magyarországi németeknél, valamint a kisebb délszláv népcsoportoknál, a dunántúli horvátoknál és szlovéneknél, a bácskai bunyevácoknál a 19. század utolsó harmadában még nem alakult ki szervezett politikai mozgalom. A kiegyezés utáni években jelentkeznek náluk a nemzeti ébredés nyelvi és kulturális szakaszának mozzanatai: saját nyelvjárásukon kiadott újságok, folyóiratok, naptárak, vallásos kiadványok formájában.

A politikailag szervezett mozgalmak 1861-ben, majd a kiegyezés körüli években programszerűen megfogalmazták nemzeti kívánságaikat. A Habsburg-monarchiát, illetve Magyarországot a benne élő népek föderációjává kívánták átalakítani, s a történeti Magyarország határai között területi önkormányzatot követeltek az autonóm Erdély, a szerb vajdaság, a felsőmagyarországi szlovák kerület, valamint a „rutén kerület” keretében. A nemzetiségi képviselők által benyújtott törvényjavaslat – mint azt már az I. fejezetben ismertettük – ezt az önkormányzatot a nyelvhatárok szerint kikerekített megyék keretei között kívánta megvalósítani, s követelte a nem magyar népek külön politikai nemzeti létének elismerését, számukra kollektív nemzeti jogok és politikai intézmények megadását.

Az új Magyarország berendezésében, tehát a nemzetiségi kérdés szabályozásában is, a magyar politikai vezető réteg liberális nacionalista felfogása érvényesült, amely csak egyetlen politikai nemzetet ismert el az ország határai között: a magyart, a nem magyar népek külön nemzeti létét pedig tagadta. Ezért sem kollektív nemzeti jogokról, sem politikai intézményekről, sem területi autonómiáról nem lehetett szó, csupán a nem magyar állampolgárok teljes egyéni egyenjogúságát ismerte el a nemzetiségi törvény. A rendi korszakból fennmaradt területi önkormányzatokat a kiegyezés után felszámolták: nemcsak Erdély autonómiája szűnt meg, hanem a szász Királyföld különállása is. A megyék hivatalos

nyelvét a magyart tették meg, s különböző intézkedésekkel – a virilizmus bevezetésével, a főispánok és a közigazgatási bizottságok hatáskörének kiterjesztésével – a nem magyar többségű megyékben is a helyi magyar birtokos osztály és értelmiség vezető szerepét kívánták biztosítani. Dél-Erdélyben és a Bánátban a nemzetiségek – főleg a szászok és a románok – több megyében mindvégig jelentős – néhány helyen egyenesen vezető – szerepet játszottak a megyei életben, a szlovák- és ukránlakta Felvidéken azonban néhány tucat magyar vagy elmagyarosodott birtokos család uralkodott a megyékben, szinte teljesen kiszorítva a nemzetiségi polgárságot és értelmiséget.

A nem magyar állampolgárok jogait anyanyelvük használata, nemzeti kultúrájuk ápolása és fejlesztése terén a nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) állapította meg. E törvény – amelynek létrejöttét az I. fejezetben ismertettük – „kimondja az egyénre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát. Ehhez képest:

minden honpolgár szabadon használhatja anyanyelvét szemben az államkormányval, saját egyházi, iskolai és törvényhatóságával és a községekkel, s anyanyelvén nyer értesülést és elintéztést annak közegeitől;

a községek, egyletek, magán intézetek és egyházak szabadon választják jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket;...

anyanyelvén szólalhat fel mindenki a községi, törvényhatósági, egyházi és egyleti gyűléseken;

biztosítatik a teljes jogegyenlőség az egyesülés, a közoktatás s az egyházi kormányzat terén, hogy az ország nem magyar ajkú lakosai szabadon fejleszthessék nemzetiségüket minden irányban.”¹

A nemzetiségi törvény alapelve – mint Mocsáry Lajos megállapítja – az, hogy „az államnak... akként kell berendeznie közigazgatását és igazságszolgáltatását, hogy mindenki saját nyelvén keresse az igazságot”.² A nemzetiségi törvény rendelkezéseit több későbbi törvény is meg-

¹ Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VI. Pest, 1868. 129.

² Mocsáry Lajos 1891. január 20-i beszéde a képviselőházban. Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Összegegyűjt. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR (továbbiakban: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok) I. 1867–1892. Bp. 1952. 795.

erősítette. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. törvénycikk kimondotta, hogy „bíró csak az lehet, aki a nemzetiségi törvény rendeleteinek megfelelni képes”,³ s ezentúl is csak a felsőbb bíróságok hivatalos nyelve lesz kizárólag magyar. Az 1871. és az 1886. évi községi törvény is előírta, hogy a községi állások betöltésénél tekintettel kell lenni a nemzetiségi törvényre.

A nemzetiségi politikusok részéről és a nemzetiségi sajtóban azonban egyre sűrűbben hangzottak fel panaszok amiatt, hogy a nemzetiségi törvény rendelkezéseit a gyakorlatban nem hajtják végre, s az alsó és középfokú közigazgatásban, valamint a bíróságoknál a nem magyar állampolgárok nyelvi jogait sértő gyakorlat terjedt el. A nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseinek végrehajtása túlnyomórészt a megyei és a városi hatóságoktól függött, ezért e nyelvi jogok tiszteletben tartása vagy megsértése tekintetében megyéről megyére, városról városra eltérő gyakorlat alakult ki. A fejlődés – 1875 után egyre inkább érvényesülő – tendenciája kétségtől az volt, hogy a magyar államnyelv hivatalos használata lassanként messze túlterjedt a nemzetiségi törvényben megszabott határon, a nem magyar nyelvek pedig egyre inkább kiszorultak nemcsak a megyék többségének, hanem számos városnak és községnek is a hivatalos használatából. Hasonló volt a helyzet a bíróságoknál is. A nemzetiségi vidékekre egyre több olyan magyar tisztviselő került, aki nem ismerte a lakosság nyelvét, s nem is igyekezett azt elsajátítani. Tisza miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány nem hozott olyan rendelkezéseket, amelyek az alsófokú bíróságoknál vagy a községekben megtiltották volna az anyanyelv használatát, de elismerte, hogy „a magyar faj iránti túlbuzgalomból egyes községekben ilyen eljárás követtetett, de – tette hozzá – valahány ilyen eset tudomásomra jutott, lett légyen egyes tisztviselőnek, vagy törvényhatóságnak határozata, azt megsemmisítettem”.⁴ A kormány azonban általában nemigen igyekezett mérsékelni a helyi magyar hatóságok nacionalista túlbuzgalmát, s nem nagyon ellenőrizte a nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseinek megtartását.

³ Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ (továbbiakban: Magyar Törvénytár) 1869–1871. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 5.

⁴ Tisza Kálmán 1883. március 16-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, Iratok. I. 679.

A nemzetiségi törvény azt is előírta, hogy az állami hivatalokban és bíróságoknál megfelelő számban alkalmazzanak arra képezett nem magyar anyanyelvű állampolgárokat. A kiegyezés körüli években – és később is – szép számmal találkozunk németekkel, románokkal és szlávokkal az állami és megyei tisztségekben, a felsőbb bíróságoknál. Az ilyen alkalmazás feltétele azonban ha nem is a nyelvi és etnikai, de legalább a „politikai asszimiláció” volt, vagyis az, hogy az illető magáévá tegye a „magyar állameszmét”. Azokat az állami tisztviselőket és bírákat, akik aktívan részt vettek a nemzetiségi mozgalmakban, már a kiegyezés utáni években sorra felmentették, nyugdíjazták. A közigazgatási és bírói apparátus a század végére erősen elmagyarosodott. 1890-ben az ország lakosságának 48,6%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanekkor az állami tisztviselők között 87,6%, a megyei tisztviselők közt 90,0%, a városi hivatalokban 79,7%, a bírák és ügyészek között 90,5% volt a magyarok arányszáma. A községek 63%-ának a lakossága nem magyar többségű volt, de a községi jegyzők 77,7%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Az oktatásügyi dolgozók között már csak 63,1%, az egészségügyiek között 68,1%, a papok és egyházi emberek körében pedig 51,9% volt a magyarok részesedése.

Szabadságukban állt a nemzetiségeknek gazdasági, irodalmi és egyéb kulturális egyesületeket, társulatokat létesíteni. Egy 1875-ben kiadott belügyminiszteri rendelet azonban megtiltotta, hogy ezeknek a kulturális egyesületeknek elnevezésében a „nemzeti” jelzőt használják. A kiegyezés utáni évtizedekben valóban százával létesültek ilyen nemzetiségi jellegű egyesületek (olvasóköri, dalárdák, irodalmi és színjátszó társaságok, tudományos és társadalmi egyesületek, nőegyletek), továbbá könyv- és lapkiadó vállalatok, ipari részvénytársaságok, bankok és takarékpénztárak, szövetkezetek. A legtöbbjük helyi jellegű volt, de mindegyik nagyobb nemzet létrehozta – már a kiegyezés előtt – a maga átfogó, központi jellegű kulturális intézményeit is (Matica Srpska, Matica Slovenská, az erdélyi román Astra, a kárpátukrán Szent Bazil Társulat). Ezek a kiegyezés után is tovább működtek, a szlovák Maticát azonban 1875-ben betiltották.

A nemzetiségi kulturális egyesületek nagy része könyveket és időszaki sajtótermékeket is adott ki. 1890-ben mintegy 500 magyar újság és folyóirat mellett 102 német, 15 román, 14 szerb-horvát, 13 szlovák és 1 kárpát-

ukrán lap jelent meg Magyarországon, köztük több politikai jellegű napi- és hetilap, valamint irodalmi, tudományos, szórakoztató és szaklapok. A politikai lapok szerkesztőinek és cikkíróinak elég gyakran kellett a sajtóügyi esküdszékek előtt megjelenniük államellenes vagy nemzetiségi izgatás vádjával, s ha elítélték őket, néhány hónapot, súlyosabb esetben egy-két évet a váci államfogházban töltöttek.

A románok, a szerbek és az erdélyi szászok nemzeti életében igen fontos szerepet játszott az autonóm nemzeti egyház, amely sok tekintetben pótolta a hiányzó nemzeti önkormányzatot. 1868-ban törvények biztosították a szerb és a román ortodox (görögkeleti) és a román görög katolikus egyházak önkormányzatát: kongresszusokat tarthattak, maguk választhatták főpapjaikat, maguk kezelték vagyonukat és iskoláikat. A kormány elsősorban az uralkodó főfelügyeleti joga révén igyekezett ellenőrzést gyakorolni a nemzeti egyházak felett. Mindenekelőtt azt igyekezett elérni, hogy a szerb és a román egyházak élére lojális, a kormánnyal együttműködő főpapok kerüljenek. Mind a románok, mind a szerbek esetében megtörtént, hogy a kongresszus által megválasztott jelöltet a király – a kormány javaslatára – nem erősítette meg, s a kormány jelöltjét nevezte ki érsekké. A kárpátukránok nem rendelkeztek ugyan autonóm nemzeti egyháztartománnyal, de a munkácsi és az eperjesi görög katolikus egyházmegyeek papsága és hívei túlnyomórészt közülük kerültek ki, így e két egyházmegye bizonyos fokig a nemzeti egyház funkcióját töltötte be.

A nemzeti egyházi önkormányzatokkal szoros kapcsolatban állott az iskolaügy, hiszen az iskoláknak több mint 80%-át a felekezetek tartották fenn. A nemzetiségi törvény kimondotta, hogy bármely állampolgárnak joga van arra, hogy anyanyelvén részesüljön alsó és középfokú oktatásban, s biztosította a nemzetiségek iskolaállítási jogát. A népiskolai törvény (1868: XXXVIII. tc.) úgy rendelkezett, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike; vegyes ajkú községekben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes; népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak”.⁵

⁵ Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. 458.

63. táblázat

A népiskolák számának alakulása Magyarországon oktatási nyelv szerint
(1869 – 1890)

Iskolatípus	Magyar	Német	Szlovák	Román	Kárpát- ukrán	Szerb	Horvát, szlovén	Egyéb
Egynyelvű iskolák								
1869*	5 818	1232	1822	2569	473	159	93	7
1880	7 342	867	1716	2756	393	245	68	7
1890	8 994	674	1115	2582	211	287	39	5
Két- vagy többnyelvű iskolák, ahol a fenti nyelveken is folyt oktatás								
1869*	1 445	856	333	204	119	27	65	180
1880	2 287	919	597	394	246	52	79	150
1890	2 857	885	1012	468	321	42	101	68
Összes iskolák, ahol a fenti nyelveken oktattak								
1869*	7 263	2088	2155	2773	592	186	158	187
1880	9 629	1786	2313	3150	639	297	147	157
1890	11 851	1559	2127	3050	532	329	140	73

* A határőrvidéki iskolák nélkül

1869-ben Magyarország és Erdély 13 798 népiskolája közül 5818 magyar oktatási nyelvű volt (42,2%), 6535-ben (47,3%) nemzetiségi nyelveken folyt az oktatás, 1445-ben pedig magyarul és más nyelveken vegyesen (10,5%). Ebben a számban nincs benne a határőrvidék mintegy 300 iskolája, amelyben szerbül, románul, németül tanítottak. 1890-ig a tisztán magyar nyelvű iskolák száma csaknem 9 ezerre növekedett (53,5%), a tisztán nemzetiségi tannyelvűeké pedig 4949-re csökkent (29,4%), 2857-re (17%) nőtt viszont, tehát megkétszereződött a magyarul és nemzetiségi nyelveken egyaránt oktató egyes iskolák száma. A második vagy harmadik oktatási nyelv bevezetése vagy az oktatási nyelv megváltoztatása a helyi iskolafenntartók, az egyházközségek és a községek döntése alapján történt.

Az iskolák oktatási nyelv szerinti megoszlására vonatkozó egykorú adatokból kitűnik a fejlődés egyoldalúsága. 1869 és 1890 között 63%-kal nőtt azoknak az iskoláknak a száma, ahol magyarul oktattak. A nemzeti-ségi nyelveken oktató iskolák összes száma 1869-ben 7980, 1880-ban 8482, 1890-ben pedig 7806 volt, tehát a 80-as években már határozottan csökkenő irányzatot mutatott. A német nyelven oktató iskolák száma 25%-kal, a kárpátukrán, valamint a horvát és szlovén iskoláké pedig 10–11%-kal csökkent 20 év alatt. A szlovák iskolák száma a 80-as években kezdett apadni, az időszak egészét tekintve stagnált; a román és főleg a szerb iskolák száma némiképp emelkedett.

Az iskolalátogatást és az írástudást illetően elég nagy eltérések voltak az ország népei között. A román és a kárpátukrán iskolaköteles korú gyermekek 35–40%-a még 1890-ben sem járt rendszeresen iskolába. Az írástudás a németeknél jóval felülmúlta a magyarokét, a szlovákoknál és a horvátoknál nagyjából megfelelt az országos átlagnak, a szerbeknél, s különösen a románoknál és a kárpátukránoknál azonban igen alacsony volt. A hat éven felüli népességnek a kárpátukránoknál és a románoknál több mint 80%-a, a szerbeknél mintegy 60%-a írástudatlan volt még 1890-ben is.

64. táblázat

Az iskolába járók és az írni-olvasni tudók arányszáma anyanyelv szerint Magyarországon

Anyanyelv	Az iskolaköteles korúak közül ténylegesen iskolába járt (%)		Írni és olvasni tudott az összes népesség %-ában 1890-ben		
	1869	1890	férflak	nők	együtt
Magyar	53,9	85,6	59,1	48,2	53,6
Német	68,5	90,8	68,1	58,2	63,0
Szlovák	51,0	84,7	50,6	36,7	43,2
Román	30,3	60,8	19,9	8,2	14,1
Kárpátukrán	41,9	64,4	12,6	6,8	9,7
Horvát	51,4	83,0	50,2	34,7	42,4
Szerb	36,5	78,3	39,4	22,2	30,9
Egyéb			39,7	27,7	33,9
Magyarország	50,4	81,1	50,1	39,9	44,5

Középiskolákkal legjobban az erdélyi szászok voltak ellátva: Erdélyben 7 gimnáziumban és 2 reáliskolában folyt oktatás német nyelven. A magyarországi németeknek viszont csak egyetlen anyanyelven is oktató algimnáziumuk volt (Felsőlövőn). Román oktatási nyelvet 5 gimnáziumban (de ezek közül a belényesiben 1889 óta csak az alsó osztályokban) és egy reáliskolában használták. A szerbeknek Újvidéken volt gimnáziumuk. A három szlovák tananyelvű gimnáziumot 1874-ben bezárták, s ettől kezdve a kétmillió szlovák népnek nem volt egyetlen anyanyelven oktató középiskolája sem. Hasonló helyzetben voltak a kárpátukránok, a horvátok és a szlovének is. 1890-ben a 137 tisztán magyar tananyelvű középiskolával szemben csak 17 gimnáziumban és reáliskolában oktattak német, román vagy szerb nyelven, 26 intézetben pedig az első osztályban kisegítő nyelvként használták a nemzetiségi nyelveket (főleg a szlovákot és a németet). Ennek a helyzetnek megfelelően alakult a középiskolai tanulók anyanyelve is: 72,4% volt közülük magyar, 14,7% német, 6,4% román, 3,8% szlovák, 1,9% szerb-horvát, 0,2% kárpátukrán.

Magyarország nem magyar állampolgárainak tekintélyes része tehát a gyakorlatban nem élhetett azzal a nemzetiségi törvényben biztosított joggal, hogy alsó és közép fokon anyanyelvén nyerjen oktatást. Ezt a jogot többé-kevésbé csak azok a nem magyar népek élvezhették, amelyek autonóm nemzeti egyházzal rendelkeztek, tehát a szerbek, a románok és a szászok. A kormány nem teljesítette azt a nemzetiségi törvény által reá rótt kötelezettséget, hogy a nem magyar állampolgárok részére anyanyelven oktató iskolákat létesítsen. Az állami népiskolák jelentős részét nemzetiségi vidékeken állították fel, mégis – néhány kétnyelvű intézet kivételével – szinte kizárólag magyar volt az oktatási nyelvük. Nem állított fel az állam egyetlen nemzetiségi nyelvű középiskolát sem, noha 1872-ben maga Deák javasolta egy szerb állami gimnázium létesítését. „Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiműveltetésére. Legyen bár az országban 300 gymnasium . . . , ha valamely vidéki gymnasium nem azon nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve; akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele . . . Ha őket arra kényszeríténők, hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben épen nem, vagy kevésbé jártasak, . . . mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak; úgy azon gymnasiumokban lehetetlen volna

az ifjak előhaladása.”⁶ De a 70-es és 80-as években azt sem engedélyezte a kormány, hogy a nemzetiségek maguk állítsanak fel új középiskolákat.

A felsőoktatás – a hittudományi főiskolák kivételével – magyar nyelven folyt. A tudományegyetemeken a nagyobb hazai nemzetiségeknek voltak nyelvi és irodalmi tanszékeik, azt azonban már hasztalan követelték a románok, hogy az 1872-ben felállított kolozsvári egyetemen román nyelven is oktassanak.

A magyar államnyelv oktatása a kiegyezés után sem a népiskolákban, sem a középiskolákban nem volt kötelező. A népoktatási törvény csak a – meglehetősen kisszámú – nem magyar tannyelvű felső népiskolában, polgári iskolában és a tanítóképzőkben írta elő a magyar nyelvnek tantárgyként való oktatását. A nem magyar középiskolák jelentős részében is tanították a magyar nyelvet, az 1874-ben bezárt szlovák gimnáziumokban például – a vizsgálat megállapítása szerint – jó eredménnyel. Az 1879. évi XVIII. törvénycikk előírta, hogy – legkésőbb 1883-tól – az ország valamennyi nem magyar tannyelvű népiskolájában kötelező tantárgyként kell oktatni a magyar államnyelvet. Ez a törvény a nemzetiségek egyházi és politikai vezetői részéről nagy tiltakozást váltott ki, mert a nemzetiségi törvényben biztosított egyházi és iskolai önkormányzat megsértését, az erőszakos magyarosítás első lépését látták benne. Az államnyelv oktatása természetesen önmagában véve még nem volt erőszakos magyarosítás. A törvényjavaslat indoklása is hangsúlyozta, hogy senkit sem kívánnak a magyar nyelv megtanulására kényszeríteni, de mindenkinek módot kívánnak nyújtani elsajátítására, hiszen az államnyelv ismerete minden állampolgár érdeke. Mocsáry Lajos ezzel szemben joggal hangsúlyozta, hogy ha a nemzetiségi törvényt végrehajtják, akkor „egyáltalában nincs szükség arra, hogy az ország minden nemzetiségű lakosai a magyar nyelvet elsajátítsák, mert hiszen a törvényben gondoskodva van arról, hogy a közügyekben eljárhassanak saját nyelvükön”.⁷ Akik pedig az államapparátusban, a közélet központi fórumain kívánnak érvényesülni, azok maguktól is megtanulnak magyarul a közép- és felső

⁶ Deák Ferenc 1872. január 23-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 292–293.

⁷ Mocsáry Lajos 1879. április 30-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 603.

iskolákban. Az is kétségtelen, hogy a magyar nyelv oktatása a népiskolák alsó osztályaiban meglehetősen sok óraszámot vont el az elemi ismeretek – az írás, olvasás és számolás – oktatásától, s ezáltal – különösen az egytanítós, osztatlan iskolákban, s a nemzetiségi iskolák zöme ilyen volt – megnehezítette az általános műveltség elemeinek elsajátítását. A törvény végrehajtása egyébként elég nehezen ment: 1890-ben még mindig közel 2 ezer olyan tanító akadt, aki nem tudta a magyar nyelvet oktatni, s az államnyelv oktatása 2400 nemzetiségi iskolában eredménytelen volt. 1883-ban a középiskolákban is előírták a magyar nyelv és irodalom kötelező tárgyként való tanítását, s ebből mindenkinek magyar nyelven kellett érettségi vizsgát tennie. Az 1891. évi kisdedóvó törvény pedig úgy rendelkezett, hogy az óvodai foglalkozást is fel kell használni a magyar államnyelv ismeretébe való bevezetésre.

Míg a Monarchia másik felében a kiegyezés után a különböző népek közötti gazdasági, népesedési, politikai és kulturális erőviszonyokban a ki egyenlítődés tendenciája érvényesült, addig Magyarországon éppen az ellenkező folyamat játszódott le: a magyar nemzetiség túlsúlya fokozottan érvényesült a társadalmi, politikai és kulturális élet minden területén. A 19. század utolsó harmadában fokozatosan nőtt a magyarok részaránya mind a népességben, mind a gazdaság és a társadalom modern, tőkés szektoraiban. A magyar uralkodó osztályok hegemoniájának alapja a nem magyar többségű megyékben hagyományosan a földbirtok volt. Az ország földjének több mint 60%-a volt magyar kézen, s a nem magyar többségű megyék földjének is több mint 40%-a magyar birtokosok tulajdonában volt. Az 1890-es években Erdély 8 román és szász lakosságú megyéjében a magyarok arányszáma 16% volt a földnek azonban 24%-a volt magyar kézben, mégpedig 16%-a (1,1 millió hold) 1600 magyar közép- és nagybirtokos tulajdonában. A felvidéki és az erdélyi magyar középbirtok gazdasági helyzete azonban a kiegyezés utáni évtizedekben erősen megrendült, s egyre több föld ment át magyar kézből a nemzetiségi parasztság és középosztály tulajdonába. A nemzetiségi területek feletti magyar hegemonia gazdasági alapjává a század vége felé egyre inkább tőkés ipari és kereskedelmi vállalatok, vasutak és bankok váltak, amelyek túlnyomórészt az osztrák és a külföldi tőkével szorosan egybefonódott magyar nagyburzsoázia tulajdonában voltak.

1900-ban az ország lakosságának 51,4%-a volt magyar anyanyelvű. Az 1000 holdon felüli nagybirtokosoknak azonban 89,7%-a, a 100 és 1000 hold közötti középbirtokosoknak pedig 71,7%-a vallotta magát magyarnak. Az 50 holdon aluli kisbirtokos parasztságnak viszont csak 37,7%-a, az összes mezőgazdasági keresőnek 44%-a volt magyar. Az iparban foglalkoztatottak között 1880-tól 1900-ig 48,6%-ról 57,9%-ra, a kereskedelemmel foglalkozók között 54%-ról 67%-ra növekedett a magyar anyanyelvűek arányszáma. A gazdaság különböző ágaiban foglalkoztatott tisztviselőknek 81,2%-a, a közszolgálatot ellátó és szabad értelmiségnek pedig 77,1%-a volt magyar a századfordulón. A népességhez és a gazdasági élet modern szektoraihoz hasonlóan növekedett a magyar túlsúly – mint láttuk – a politikai életben, a közigazgatásban, az iskolázásban és a kultúra valamennyi területén.

A NEMZETISÉGI MOZGALMAK VISSZAVONULÁSA A POLITIKAI PASSZIVITÁSBÁ

A nemzetiségi törvény okozta csalódás után a magyarországi nemzeti-ségi politikusok még néhány évig folytatták küzdelmüket egy számukra kedvezőbb rendezés kiharcolásáért. Ez a küzdelem főleg az országgyűlésre és a sajtóra korlátozódott, népük szélesebb tömegeinek olyan méretű mozgósítására, mint 1848-ban, vagy akár 1861-ben, nem vállalkoztak. A dualizmus ellenzéke Magyarországon és Ausztriában egyaránt olyan erős volt, hogy nem látszott irrealisnak egy olyan politikai taktika, amely közeli és elérhető lehetőségként számolt a közjogi és kormányzati rendszer gyökeres megváltozásával.

Az országgyűlésen a nemzetiségi képviselők – a magyar ellenzékkel, főleg a szélsőballal együttműködve – harcoltak a kormány központosító, önkormányzatot szűkítő, szabadságot és demokráciát korlátozó intézkedései ellen, s olyan keleti politika kialakítását követelték, amely elősegíti a balkáni népek felszabadítását az oszmán uralom alól. A választójogi törvényjavaslat vitájában az általános választójog mellett foglaltak állást. Ismételten sürgették az alapvető polgári demokratikus szabadságjogok törvényes biztosítását, a sajtószabadság, a szabad társulás és gyülekezés megvalósulását, a progresszív jövedelmi adórendszer bevezetését, a közigazgatás decentralizálását.

A nemzetiségi politikusok legfőbb kívánsága a nemzetiségi törvény revíziója volt. „Nem az a kérdés – hangsúlyozta a szerb M. Polit –, vajon szabad-e folyamodványt szerb, tót, román vagy szász nyelven a járásbíróságokhoz benyújtani? Hanem az a kérdés, hogy az önkormányzat alapján a községek, a városok, a megyék egyes nemzetiségek típusát viseljék: úgy hogy minden magyar honpolgár, szerb, tót, román, szász otthon érezze magát, hogy ne legyen idegen saját hazájában.”⁸ Rámutattak arra, hogy a dualista rendszer lényege „két uralkodó törzsnek a többiek fölötti hatalma”⁹, amelyet főleg a közigazgatás egyre erősebb központosítása révén igyekeznek elérni. Hangsúlyozták, hogy a soknemzetiségű államban a modern közigazgatás létrehozásának útja nem a központosítás, hanem a helyi önkormányzatok korszerűsítése és demokratikus alapra helyezése. „Az állam integritása és egysége a törvényhozás és a legfelsőbb államhatalom egységéből áll, s nem sértetik meg az által, hogy ha . . . a néppel közvetlen érintkezésben levő hatóságoknál a többségnek nyelve – a kisebbségben levő nemzetiségek nyelvének biztosítása mellett – hivatalos nyelvvül használatnak.”¹⁰ Sérelmezték, hogy az állam anyagilag nem támogatta a nemzetiségek kulturális intézményeit – jóllehet ezt egyes magyar politikusok, így Deák is, javasolták.

A nemzetiségek politikai küzdelme nem járt eredménnyel. 1871-ben Ausztriában Hohenwart trialista kísérlete, majd 1872-ben Lónyay nemzetiségi tárgyalásai még ébresztettek némi reményt a nemzetiségi kérdés méltányosabb rendezése iránt. E remények azonban hamarosan elenyésztek. A dualizmus rendszere bel- és külpolitikai téren egyaránt megszilárdult, ellenzéke meggyengült, visszavonult. A fúzió révén megerősödött a magyar kormányzati rendszer. A Szabadelvű Párt uralma idején egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a közigazgatás központi irányítására és ellenőrzésére, az állam magyar jellegének a kidomborítására, s nemegyszer kemény kézzel igyekeztek a nemzetiségi mozgalmakat korlátozni, letörni. A kormány nacionalista nemzetiségi politikáját támogatta, sőt nem egyszer túllícitálta a függetlenségi ellenzék is. A nemzeti-

⁸ M. Polit-Desančić 1875. szeptember 16-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 502.

⁹ S. Miletic és A. Trifunac szerb képviselők 1872. októberi felirati javaslata. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 363.

¹⁰ Uo. 367.

ségi politikusok tehát többé a magyar ellenzék soraiban sem találtak megértő szövetségest, s nemigen számíthattak az etnikailag rokon szomszédos kis államok érdemleges támogatására sem, hiszen az 1880-as években Szerbia és Románia a Monarchia szövetségesévé lett.

A kiegyezést követő évtizedben tehát a magyarországi nem magyar népek nemzeti mozgalmai nemhogy új eredményeket nem tudtak elérni, hanem még korábbi pozícióik egy részét is elvesztették. Nemcsak a feudális rendből örökölt – formájukban kétségkívül idejét múlt – jogaik és intézményeik mentek nagyrészt veszendőbe, hanem azok is, amelyeket a polgári átalakulás és forradalom idején sikerült kivívniuk. Az állam központi intézményeiből teljesen kiszorultak, s nem nyílt számukra megfelelő érvényesülési lehetőség a helyi önkormányzatok, a megyék és városok keretei között sem. Az erdélyi szászok mellett csak a románok és a szerbek tudták érvényesíteni a nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi jogokat néhány erdélyi és délvideki megye gyűlésein, a szlovák nyelv azonban lassan szinte teljesen kiszorult a megyei életből is. A nem magyar népek leginkább egyházi és iskolai téren élhettek nyelvi jogaikkal és önkormányzatukkal, de idővel egyre több támadás érte nemzetiségüket ezeken a területeken is. A szűk körű választójog és a választásoknál érvényesülő közigazgatási nyomás következtében a nemzetiségek egyre kevesebb képviselőt tudtak a parlamentbe küldeni. Ebben ugyan nem csekély része volt annak is, hogy a többszázezernyi nem magyar választópolgárnak csak igen kis töredéke rendelkezett nemzeti öntudattal, s nagy többségük egyelőre nem igen mutatott érdeklődést a nemzeti mozgalmak politikai törekvései iránt.

Az első országgyűlési ciklusban még több mint 50 nemzetiségi – főleg szász, román és szerb – képviselő ült a parlament padsoraiban. 1869-ben az erdélyi románok passzivitása miatt már csökkent a számuk, majd a 70-es évek végére és a 80-as évekre a szászokon kívül a többiek szinte teljesen kimaradtak. Ilyen körülmények között a nemzetiségi vezetők fokozatosan visszavonultak az országos politika küzdőteréről. Először az erdélyi románok nyilatkoztak a passzív ellenállás mellett, majd követték őket a szlovákok is, akiknek egyébként sem sikerült nemzeti programmal fellépő képviselőt bejuttatni a parlamentbe. Végül a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a magyarországi románok és a szerb pártok is passzivitásba vonultak.

A politikai passzivitás taktikájára való áttérés okait keresve tehát elsősorban a közjogi és a kormányzati rendszer konszolidációjára és a magyar kormányok nemzetiségi politikájára kell utalnunk. Fontos tényező volt a külső és belső szövetségesek és támogatók elvesztése is. Rá kell azonban mutatnunk a passzivitás felülkerekedésének belső gazdasági és társadalmi motívumaira is.

Az 1848 előtti Magyarországon a feudális árutermelés talaján, a szállítás és a kereskedelem hagyományos technikája mellett viszonylag jelentős regionális tökefelhalmozás ment végbe a szerb-horvát gabona- és állatkereskedők és hajózási vállalkozók, a dél-erdélyi román és szász levantei kereskedők, valamint a felvidéki szlovák háziipart megszervező és termékeit forgalmazó házaló és vándorkereskedők kezén. Ez a túlnyomórészt kereskedőkből, kisebb részben iparosokból álló polgárság a gazdasági széttagoltság viszonyai között jelentős pozíciókat tudott a maga számára biztosítani a saját helyi, illetve regionális piacán, s vezető szerepet játszott a polgári átalakulás évtizedeinek nemzeti mozgalmában. 1848 és 1867 között arra is kísérletet tett, hogy gazdasági és politikai pozícióit a tőkés rendbe is átmentse, s a területi önkormányzat keretei között létrehozza a saját nemzeti piacát. Ezek a törekvések azonban nem jártak tartós eredménnyel. A Monarchia egységes vámterületének keretei között kibontakozó tőkés fejlődés, a közlekedés és az ipar forradalma éppen ellentétes irányban hatott: az összmonarchiai birodalmi piac, a Monarchia különböző vidékeinek és országainak gazdasági integrációja irányában. Ez egyúttal az osztrák–magyar nagytőke uralmának erősödésével, a Monarchia egész területére való kiterjedésével járt együtt. A korábban elkülönült regionális piaci körzetek felbomlottak, beolvadtak a kialakuló országos, sőt birodalmi piacba, s ezzel párhuzamosan megsemmisült, vagy legalábbis meggyengült a nemzetiségi burzsoáziák létalapja is. A szűkebb regionális piacokon vezető szerepet játszó nemzetiségi tőke és polgárság a Monarchia piacán jelentéktelenné zsugorodott, s fejlődésében megrekedve alárendelődött az osztrák–magyar nagytőkének. Korábbi hazai és nemzetközi kereskedelmi pozícióit elvesztve a nemzetiségi kereskedő polgárság – az erdélyi szászok kivételével – nem tudott ipari burzsoáziává átalakulni, és csak alig vagy kis mértékben élvezhette a kiegyezés után fellendülő tőkés fejlődés, a gyorsuló gazdasági növekedés hasznát. Mara-

dék tőkéiket többnyire földbirtokba és kisebb, helyi jelentőségű hitelintézetek alapításába fektették.

A röviden felvázolt gazdasági folyamat azt eredményezte, hogy az 1870-es években a nemzetiségi mozgalmaknak a liberális kereskedő polgárság által vezetett szakasza fokozatosan lehanyatlott. A paraszti és kispolgári tömegektől lassan teljesen elszigetelődő liberális nemzetiségi polgárság és értelmiség az aktív nemzeti küzdelem és az országos politika porondjáról a magyar nacionalizmus erősödő támadásaival szembeni passzív védekezésbe vonult vissza, s tevékenységét a nemzeti élet belső gazdasági és kulturális intézményeinek kiépítésére és fenntartására korlátozta.

Az 1880-as évektől a nemzetiségi területeken is kibontakozó tőkés fejlődés lassanként differenciálta az ott élő népek társadalmát, s fokozatosan kialakította a polgári társadalmi szerkezet elemeit a nem magyar népek körében is. Ez a folyamat meglehetősen lassan haladt, mert a nemzetiségi vidékek, s különösen a román- és kárpátukránlakta északkeleti és keleti területek gazdasági növekedésének és modernizálódásának üteme lényegesen elmaradt az ország középső és nyugati vidékeinek fejlődése mögött. Ezért a szerbeknél és a románoknál csak az 1880-as, a szlovákoknál pedig csak az 1890-es években jelentkezett a gazdasági-társadalmi átalakulás hatása a nemzeti politikában. A nemzeti mozgalmak korábbi – részben liberális polgári, részben konzervatív klerikális – vezetésével szemben ekkor radikális jellegű ellenzéki irányzatok léptek fel, ezek azonban csak a századforduló táján erősödtek meg annyira, hogy döntő befolyást gyakorolhattak a nemzeti politika programjának és taktikájának alakulására.

A passzivitás évei tehát egyrészt a nemzetiségi mozgalmak belső gyengeségét és válságát tükrözték, másrészt azonban a lassú társadalmi és szervezeti átalakulás és újjászerveződés időszakát is jelentették. Ezekben az években alakultak ki és szilárdultak meg a nemzeti mozgalmak korszerű gazdasági, társadalmi és kulturális intézményei: a pénzintézetek, szövetkezetek, olvasóköri és egyéb társadalmi egyletek. 1872-ben alapították Nagyszebenben a román Albina bankot, amely körül a kisebb-nagyobb pénzintézetek egész hálózata alakult ki. Szlovák takarékpénztárak már 1867-től kezdve létesültek, de az igazán jelentős, tőkeerős szlovák pénzintézet, a Tatra bank csak 1884-ben alakult meg. A szerbeknél a bankok és takarékpénztárak mellett már az 1880-as években kiemelkedő sze-

rep jutott a parasztszövetkezeteknek. A nemzetiségi pénzüzetek és szövetkezetek fejlődése azonban csak a századfordulóra ért el olyan fokot, hogy befolyásuk meghatározóan érvényesülhetett a nemzeti politikában is.

A passzivitás éveiben a nemzetiségek vezető és középrétegeinek egy része igyekezett alkalmazkodni az új viszonyokhoz, s a fokozatosan megszilárduló új politikai és gazdasági rendszer keretei között kereste az érvényesülés lehetőségét. Nemcsak az egykori szlovák és román nemesség, hanem a nemzetiségi polgárság és értelmiség egy része is támogatta a fennálló rendszert. Ha nem is magyarosodott el, legalább politikailag iparkodott asszimilálódni, azaz megtanult magyarul és többé-kevésbé bekapcsolódott az egyre inkább magyarosodó közéletbe. A kormánypárt, sőt az ellenzéki pártok soraiban mindvégig találkoztunk néhány tucat szláv, román vagy német származású képviselővel, s hasonló volt a helyzet a megyei és a helyi közélet síkján, valamint a különböző gazdasági és társadalmi szervezetekben, egyesületekben is. Az alkalmazkodókkal és beilleszkedőkkel szemben számban kisebbségben volt, de lassan növekedett a nem magyar értelmiségnek és polgárságnak az a rétege, amely erős nemzeti öntudattal rendelkezett, tudatosan távol tartotta magát a magyar jellegű közélettől, társadalmi és politikai intézményektől, s aktívan munkálkodott a maga külön nemzeti társadalmának megszervezésén.

A MAGYAR URALKODÓ OSZTÁLYOK ÉS KORMÁNYOK NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

A kiegészítés Magyarország belső államberendezésében, s így a nemzeti-ségi kérdés rendezése terén is szabad kezet biztosított a magyar uralkodó osztályok számára. A magyar politikai vezető réteg valamennyi csoportja és irányzata – liberálisok és konzervatívok, Deák-pártiak és ellenzékiek – számára egyaránt axióma, azaz vita tárgyát nem képező alapelv volt a történeti államkeret integritása, az ország területi és politikai egysége. „Hazánkban az államegység elvét oly első rendű közérdeknek tekintjük, mely előtt minden más követelésnek el kell némulnia” – hangsúlyozta Szepes megye felirata 1867-ben.¹¹ Korszakunk végén, 1890-ben pedig így

¹¹ Szepes megye 1867. október 2-i felirata. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) Miniszterelnökség levéltára, 1867–Ib–156/1877.

írt a kormánypárt egyik vezető ideológusa: „Egységes osztatlan állam, egységes osztatlan nemzet: ez a kiindulási pont, törekvéseink célja, tetteink szabályozója. Ez a kategorikus imperativus, melynek minden reformunk alá van vetve.”¹²

A polgári átalakulást irányító magyar liberális vezető réteg eszményképe már a reformkor óta a nyugat-európai típusú egységes nemzeti állam volt, s az új Magyarországot is ilyennek szerették volna látni. Magyarország azonban etnikai szempontból nem volt egységes, határai között sokféle nép élt, amelyek legtöbbjének nemzetté válási folyamata már többé-kevésbé előrehaladott szakaszban volt. A polgári átalakulás évtizedeiben a magyarországi nemzetiségek vezetői határozottan kifejezésre juttatták igényüket bizonyos fokú nemzeti önrendelkezésre, s a Habsburg-monarchia, illetve a történeti Magyarország határai között kollektív nemzeti jogokat, politikai intézményeket és területi autonómiát követeltek. A magyar uralkodó osztályok szemében azonban e kívánások teljesítése nem volt összeegyeztethető az ország területi integritásának, állami egységének alapelvével.

Az állami egység igénye és az ország soknemzetiségű volta közötti ellentmondást a magyar liberális nacionalizmus egy sajátos nemzeti ideológia segítségével kívánta feloldani. A magyar nemzeti ideológia uralkodó formája – amely a történeti jogon alapult, s a kései feudalizmus rendi nemzetfogalmának egyenes leszármazottja, mintegy „polgárosodott” változata volt – a nemzetet az állammal, az állampolgárok összességével azonosította. Ennek megfelelően Magyarország határai között csak egyetlen politikai nemzetet ismert el, „a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet”,¹³ s az 1868. évi nemzetiségi törvény bevezetőjében alapelveként kimondotta, hogy ennek a magyar politikai nemzetnek „a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”.¹⁴ Az ország nem

¹² BEKSICS GUSZTÁV, *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*. Bp. 1890. 156.

¹³ Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmánynak. Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai. Pest, 1861. 345.

¹⁴ Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. 490.

magyar népei a nemzetiségi törvényben kodifikált magyar felfogás szerint nem alkottak politikai nemzeteket, tehát nem tarthattak igényt politikai önrendelkezésre, területi önkormányzatra – erre csupán a külön politikai nemzetként elismert horvátoknak volt joguk –, de mint állampolgárok teljes egyéni szabadságot és egyenjogúságot élveztek, s az állam politikai egységének korlátaiban belül lehetőségük volt arra, hogy „szabadon fejleszthessék nemzetiségüket minden irányban”.¹⁵ Hogy ezzel az utóbbi lehetőséggel a valóságban milyen mértékben élhettek, az a nemzetiségi törvény gyakorlati végrehajtásától, a polgári állam berendezésétől, közigazgatási szerkezetétől, a törvényhozás, a kormányok, valamint a közép- és alsó fokú végrehajtó szervek magatartásától, vagyis a nemzetiségi politikától függött. A soknemzetiségű állam belső felépítését, politikai és közigazgatási berendezését, az országban élő különböző népek egymáshoz és az államhoz való viszonyának szabályozását, a nemzetiségi politika irányelveit és módszereit illetően a kiegyezés körüli években elég jelentős nézetkülönbségek voltak a magyar politikai vezető rétegen belül, egyfelől annak liberális élgárdája, másfelől az állami és a megyei hatalmi pozíciókat birtokába vevő derékhada, a középbirtokos nemesség között.

A nemzetiségi kérdésben vallott magyar liberális álláspontot az 1860-as években egy sor röpirat és újságcikk igyekezett megfogalmazni, legrészletesebben és legklasszikusabb formában azonban Eötvös József és Mocsáry Lajos írásai fejtették ki.

Eötvös József – 1865-ben kiadott *A nemzetiségi kérdés* című könyvében, valamint 1866-ban készült részletes naplójegyzeteiben – hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medencében élő kis népek csak úgy őrizhetik meg szabadságukat és nemzeti létüket, ha egy nagy és szilárd államban egyesülnek, ezért a közös haza fennállása és egysége mindnyájuk érdeke. Magyarország azonban nem lehet nemzeti állammá, mert a nem magyar népek már öntudatra ébredtek, s nem olvaszthatók össze egyetlen nemzetté. Eötvös elutasítja az új Magyarország állami életének olyan berendezését, „melynél kizárólag a történelmi jogot tartva szemünk előtt, az egyes faj- s nyelvbeli nemzetiségek követeléseit nem elégítjük ki”. Meggyőződése,

¹⁵ Jelentése a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottságnak. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VI. Pest, 1868. 129.

hogy „a nemzetiségi kérdés hazánkban véglegesen csak úgy tekintethetik megoldottnak, ha annak megoldása... a politikai és nyelvi nemzetiség nevében tett méltányos követeléseknek egyiránt eleget tesz”. Éppen ezért, nemzetiségi viszállyaink békés megoldása csak azon ellentét kiegyenlítésétől függ, mely az ország egységének feltételei s az egyes nemzetiségek követelései között létezik”.¹⁶ A magyar nemzetnek tehát nem érdeke a nem magyar népek elnyomása, „sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak”, mert „az, ami ezen államot összetartja, nem egy nemzetiségnek uralma, hanem csak a közös szabadság lehet”.¹⁷

Ami a sok nemzet együttélésének tényleges megvalósítását illeti, Eötvös a föderációt elvileg ideális megoldásnak tartja ugyan, de Magyarországon nem véli gyakorlatilag megvalósíthatónak „miután hazánkban... hat nemzetiség annyira vegyesen fordul elő, hogy az egyes nemzetiiségeknek határait kijelölni lehetetlen”.¹⁸ Ha a területi önkormányzatot – gyakorlati nehézségek miatt – nem is tartja megvalósíthatónak, azt elismeri, hogy a nem magyar népek joggal kívánják, hogy „saját nemzetiiségek mindenki által tiszteltessék, s nemzeti erkölcsök és szokásaik követésében senki által ne zavartassanak; hogy saját nyelvök művelésére, nemzetiségek kifejtésére minden az ország biztosságával megférő eszközöket felhasználhassanak. Egy szóval az országban létező minden nemzetiiségek követelnek egyenlő szabadságot, s az országnak oly szervezését, mely mellett e szabadsággal élhessenek”.¹⁹ Az új magyar államot tehát úgy kell berendezni, hogy annak fennállásában a nemzetiségek is nemzeti létük garanciáját lássák. Ennek pedig egyetlen módja az, hogy az állam valamennyi polgára, magyarok és nem magyarok számára egyaránt „a jólétnek és szabadságnak nagyobb fokát biztosítsuk, mint melyet a szomszéd államokban élveznének”.²⁰ Ezért a központosítást, az állam központi

¹⁶ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés (In: Báró Eötvös József összes munkái. XVI.) Bp. 1903. 29., 25., 45.

¹⁷ EÖTVÖS JÓZSEF, Vallomások és gondolatok. Szerk. BÉNYEI MIKLÓS (In: Eötvös József művei) Bp. 1977. 669., 706.

¹⁸ BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés. 68.

¹⁹ Uo. 57.

²⁰ EÖTVÖS JÓZSEF, Vallomások és gondolatok. 670.

intézményeinek hatáskörét az elengedhetetlenül szükséges minimumra kell korlátozni, s az új Magyarország államberendezésének az önkormányzat elvén kell alapulnia. „Országunk... a porosz vagy franczia értelemben vett centralisált állammá nem alakulhat,... mert az adminisztrációnak ezen formája alatt a nemzetiségeknek legmérsékeltebb követelése sem elégíttethetnének ki.”²¹

A magyar liberálisok – Eötvös, Kemény, Mocsáry és társaik – a teljes személyi egyenjogúság és a polgári szabadságjogok minél teljesebb megvalósulása mellett elsősorban a megyei, városi és községi önkormányzatok keretei között vélték kielégíthetőnek a nem magyar népek nemzeti igényeit. A törvényhatóságok hivatalos nyelvén a lakosság többségének a nyelvét kívánták tenni, a kisebbségi nyelvek szabad használatának biztosításával. Ez az álláspont jutott kifejezésre – mint az I. fejezetben láttuk – a nemzetiségi törvényjavaslat első változatában. Eötvös még a nemzetiségi képviselők egyik fő kívánságát, a megyék nyelvhatárok szerinti kikerekítését is elfogadhatónak tartotta ott, ahol ez kivihető, mert – mint naplójában írta – „egyek megyéknek a nemzetiségek szerinti felosztása... józanul nem ellenezhető”.²²

Eötvös tisztában volt vele, „hogy a magyar nemzetiségnek az államban igen kevés előnyöket adhatunk”,²³ s még a magyar államnyelvhez is csak akkor tanácsolja ragaszkodni, ha ez a többi nemzetiségeknél ellenzésre nem talál. Határozottan szembefordult a kiegyezésnek azzal a koncepciójával, amely az új rendszer legfőbb előnyét abban látta, hogy a németek és a magyarok egymással keznek fogva „a birodalom többi nemzetiségeinek igényei ellen együtt lépnek fel”, s ezáltal lehetőség nyílik oly törvények alkotására „melyek határaink között a magyar elem felsőbbbségét biztosítják... Meg vagyok győződve arról, hogy saját nemzetiségünknek ily suprematija a legnagyobb csapás, mely azt érheti... A magyar nemzetiségnek, hogy megelégedjék, szabadságra van szüksége mindenek előtt, s ez lehetetlen, ha az ország különböző nemzetiségeinek igényeit elutasítva, oly állapotokat idézünk elő, melyek csak a kormánynak repressiv

²¹ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés. 51.

²² EÖTVÖS JÓZSEF, Vallomások és gondolatok. 672.

²³ Uo. 671.

hatalma által tartathatnának fel”.²⁴ Le kell tehát mondani a csak erőszakos hatalmi eszközökkel fenntartható kizárólagos magyar politikai szupremáciáról: „A birodalmat, melyet alkotunk, a szabadságra alapítsuk, s ne más nemzetek feletti uralmon, hanem csak az után törekedjünk, hogy közczélokért több érdemet szerezve magunknak, az egyenlők között az elsők legyünk.”²⁵

Lényegében hasonló álláspontot képviselt Mocsáry Lajos is – bár korábban vitatta Eötvös nemzetelméleti fejtegetéseit. „A magyar többé nem lehet egyedüli úr, a többi pedig meghódított másodrangú nép a magyar hazában... Kizárólagos uralkodásunk tarthatlanná vált... a hazánkbeli nemzetiségeknek teljes emancipációja elkerülhetetlen” – írta már 1860-ban,²⁶ a kiegyezés után pedig így foglalta össze nemzetiségi politikájának alapelveit: „Reánk nézve életkérdés a nemzetiségi kérdés. S az általa előidézett nehéz helyzeten csak úgy uralkodhatunk, ha:

őszintén bevalljuk, hogy hazánk nyelvi és nemzetiségi tekintetben nem kompakt, hanem polyglott ország, melyben nem a faj és nyelvbeli közösség, hanem a közös hazához való természetes és történelmi előzményekből kifolyó ragaszkodás s a szabadság és jólét közössége képezi az összetartó ragaszt;

ha minden hátulso gondolat és rejtett czélzatok nélkül becsületesen engedünk szabad fejlődést minden nyelvnek és nemzetiségnek;

ha képesek vagyunk szabadságot és jólétet biztosítani e hon minden polgárainak.”²⁷

Deák Ferenc nem írt átfogó igényű, elvi megalapozású könyveket és cikkeket a nemzetiségi kérdésről, mint Eötvös és Mocsáry, de több megnyilatkozásából kiviláglik, hogy sok tekintetben hasonló elveket vallott. „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltessük” – mondotta a képviselőházban,

²⁴ EÖTVÖS JÓZSEF, A nemzetiségi kérdés. 30–31.

²⁵ EÖTVÖS JÓZSEF, Vallomások és gondolatok. 707.

²⁶ MOCsÁRY LAJOS, Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában. Pest, 1860. 106., 109.

²⁷ MOCsÁRY LAJOS, A vármegye ostroma. III. *Ellenőr*, 1869. június 10. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bev., vál. és jegyz. ell. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp. 1958. 371–372.

midőn egy szerb oktatási nyelvű állami gimnázium felállítását javasolta.²⁸ Ismételten hangsúlyozta, hogy az államnak a nem magyar népek kulturális intézményeit is támogatnia és fejlesztenie kell. Midőn az országgyűlés és a kormány csak a magyar nemzeti színház részére akart állami segílyt adni, a szerb nemzeti színház részére pedig nem, Deák leszögezte, hogy „sehogysem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, hogy az állam ... egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mind-egyikre, vagy egyikre sem”.²⁹

Ha a részleteket illetően voltak is eltérések közöttük, az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb megvalósítása, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között. Az állam az ő szemükben nem nemzeti állam, amely a magyar nemzet kizárólagos céljait van hivatva szolgálni, hanem bizonyos mértékig nemzetek felett álló, semleges intézmény, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi nép nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.

Ez a liberális koncepció a gyakorlatban alig érvényesülhetett a nemzetiségi politikában. A kérdés végleges megoldására már csak azért sem volt alkalmas, mert a nemzetiségek politikai vezetőit az egyéni szabadság és az állampolgári egyenjogúság ekkor már nem elégítette ki. A magyar liberálisokkal való együttműködés lehetőségét kereső „új szlovák iskola” lapja is azt írta, hogy „aki nekünk személyi egyenjogúságot ígér, mintha semmit sem ígérne”.³⁰ A területi önkormányzat elvét viszont a magyar liberálisok nem látták megvalósíthatónak. A nemzetiségi képviselők törvényjavaslatáról még Mocsáry is úgy vélekedett hogy az „nem más, mint Magyarország feldarabolása”.³¹

²⁸ Deák Ferenc 1872. január 23-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 293.

²⁹ Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÖNYI MANÓ. VI. Bp. 1898. 94.

³⁰ *Slovenské Noviny*, 1868. 27. sz. Idézi: VIGH KÁROLY, *A tizenkilencedik század szlovák hírlaptörténete*. Bp. 1945. 43.

³¹ MOCsÁRY LAJOS, *A nemzetiségi kérdés*. *A Hon*, 1868. november 11. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 367.

A következőket liberalis nemzetiségi politika hívei már a kiegyezés idején is kisebbségben voltak a magyar politikai vezető rétegen belül, az 1870-es években pedig szinte teljesen elnémultak a liberális hangok. Mocsáry teljesen elszigetelődve, egyedüli „fehér hollóként” emelt szót – a nacionalista közvélemény növekvő felháborodásától kísérve – azok mellett az elvek mellett, amelyeket a 60-as években még a magyar liberalizmus nemzetközi viszonylatban is kimagasló élgárdája – köztük Deák, Eötvös, Kemény, Szalay – hirdetett.

Eötvös ismertetett elvei végül még a nemzetiségi törvényben sem érvényesülhettek maradéktalanul. A magyar uralkodó osztályok többsége a „közös hazát” magyar nemzeti állammá kívánta átalakítani, s nem csak az államhatalmat, de a megyét is a magyar nemzeti célok, vagyis a saját nemzeti és osztályuralma fenntartásának szolgálatába akarta állítani. „Oly törvény, amely e nagy politikai testületeket magyar nemzeti jellegükből kivetköztetné, egy oly polyglott államot teremtené, mely lehetne ugyan egy ideig szabad, talán virágzó is, de *magyar* semmiesetre sem – később pedig polyglott természeténél fogva szükségképpen felbomlana” – írta Zemplén megye közgyűlése,³² s a megyék többsége részéről érvényesülő nyomás hatására a nemzetiségi törvény végleges formája a magyart tette a megyék hivatalos nyelvéné. Mocsárynak viszont azért volt kifogása a nemzetiségi törvény ellen, „mert szűken méri az egyenjogúságot a közigazgatás és törvénykezés terén”, s túlságosan kiterjeszti az állam hivatalos nyelvének körét.³³ „Én kész volnék »többet adni«” – írta.³⁴ De még ez a magyar liberálisok eredeti elképzeléseinél kevesebbet adó – alapjában véve azonban liberális szellemű – törvény sem igen került gyakorlati végrehajtásra.

A magyar uralkodó osztályok többsége 1867-ben a kiegyezésnek Eötvös által elítélt koncepcióját tette magáévá, s a kezébe került hatalmat elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy osztályuralmát, gazdasági, társadalmi és politikai hegemoniáját az ország egész területe és valamennyi népe felett – a korábbinál korszerűbb formákban és módszerekkel –

³² Zemplén megye 1867. szeptember 5-i felirata. OL Miniszterelnökség Levéltára, 1867-Ib-156/1830.

³³ Mocsáry Lajos válogatott írásai. 367.

³⁴ MOCsÁRY LAJOS, Pest oct. 26. *Ellenőr*, 1870. október 27. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 389.

továbbra is fenntartsa. Ez pedig csak a liberalizmus feladásával, „a kormány repressiv hatalmával” volt megvalósítható.

A magyar liberális nacionalizmus belső ellentmondásai és korlátai éppen a nemzetiségi kérdés vonatkozásában már a reformkorban és 1848–49-ben is megmutatkoztak. A kiegyezés után – mikor a liberális nacionalizmust hordozó és képviselő osztályok és rétegek gazdasági és társadalmi hanyatlása meggyorsult – még inkább kiéleződtek a nacionalizmus és a liberalizmus, nemzet és haladás érdekeinek és követelményeinek ellentmondásai, s ebben a konfliktusban egyre több esetben – különösen a nemzetiségi kérdés vonatkozásában – az utóbbiak szenvedtek vereséget. Liberalizmus és nacionalizmus e konfliktusát a kortársak is egyre inkább érezték és tudatosították. „Magyarországban két politikai irány között volna ésszerűleg választás. Vagy a magyar nemzet történeti suprematiája megőrzését tartani szem előtt: akkor mellőzni kell a szabad intézményekkel s autonomiával, a liberalismussal és demokráta szóvirágokkal való tetszelgést és a nemzetnek magának lemondani bizonyos politikai jogkör élvezetéről, melyet a nemzetiségek ellene használnak: vagyis rendszerezett dictatura, erős összpontosítás, magyar nyelven. Vagy ellenkezőleg, azon meggyőződésből indulni ki, hogy a magyar nemzet nyelvi suprematiája tarthatlan, a nemzetiségek merő institutiók által féken nem tarthatók: és ekkor a polyglott állam eszméjét a szabad intézményekkel kapcsolatban a következményekig kivinni. A Deák-párt eszmezavarral, a kettő között hánycódik jobbra-balra. Az ellenzék sem okosabb”, mert „elvei elmentésben vannak benső hajlamaikkal. Szabadságot, nemzetiségi s községi autonómiát vall, de a magyar suprematiát föntartani törekednék”.³⁵

A két alternatíva közül Eötvös, Mocsáry és a liberális elit többi tagja a másodikat választotta; a Deák-párt többsége, majd a balközép, s végül a függetlenségi ellenzék is az első mellett döntött, s benső hajlamait követve a nemzetiségi kérdésben szegre akasztotta liberális elveit. Zemplén megye idézett 1867. évi felirata még csak a sorok között mondja ki, hogy fontosabbnak tartja azt, hogy az állam magyar legyen, mint szabad és virágzó. A későbbi Szabadelvű Párt fő ideológusa, a különféle agrárius és konzervatív irányzatokkal szemben a liberalizmust oly hevesen védel-

³⁵ Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 262–263., 214.

mező Beksics Gusztáv már nyíltan megvallotta: „Ha a liberalizmus és a magyar érdek ellentétben volna egymással, akkor minden fontolódás nélkül fölládoznám az előbbit az utóbbinak oltárán.”³⁶ A magyar érdeken ő már egyértelműen „az egységes és nemzeti államot” érti, hallani sem akar a nemzetek szabad versenyeről, s – a nacionalista közvéleménnyel együtt – a liberális nemzetiségi törvény figyelmen kívül hagyását, sőt revízióját követeli, mert az túl szélesen szabja meg a nemzetiségek nyelvi jogait, s ezáltal nehezíti a magyar nemzeti állam kiépítését.

Az 1860-as évek liberális politikusai úgy akarták berendezni az államot, hogy az megfeleljen az ország soknemzetiségű jellegének, s valamennyi nép nemzeti fejlődését szolgálja. A 80-as években már a közülük való Trefort is úgy nyilatkozott, hogy „a polyglott státus iránti aspirációk politikai otrombaságok”.³⁷ Ekkor már a magyar politikai vezető réteg valamennyi irányzata és csoportja „a magyar állameszmét” vallotta, ami a gyakorlatban annyit jelentett, hogy Magyarországot – bár etnikailag és nyelvileg nem egységes, s nem is igen tehető azzá – magyar nemzeti államnak tekintették, s az államot úgy kívánták berendezni, hogy az elsősorban – sőt sokak szemében kizárólag – a magyar nemzeti érdekeket szolgálja, a magyar nemzeti fejlődést mozdítsa elő, s biztosítsa a magyar uralkodó osztályok politikai szupremáciáját az ország valamennyi népe felett.

A polgári államberendezés kialakításában lényegében rögtön a kiegyezés utáni évektől kezdve ezek az elvek érvényesültek. A magyar politikai vezető réteg hegemoniáját nemcsak a törvényhozásban és az állam központi szerveiben kívánták érvényesíteni, hanem a közigazgatás középső, sőt alsó szintjein is. Ezért került sor ismételten a törvényhatóságok és községek önkormányzatának szűkítésére, ezért terjesztették ki fokozatosan a kormány által kinevezett főispán, majd a közigazgatási bizottságok hatáskörét, ezért igyekeztek minél jobban erősíteni a központi hatalmat. „Azt mondják: . . . a nemzetiségek ellen erős központra, erős kormányra van szükségünk, mely kezében tartván a közigazgatás és igazságszolgáltatás gyeplőit, megfékezhesen minden centrifugál törekvést.”³⁸ A nem-

³⁶ [BEKSICS GUSZTÁV] TIMOLEON, A legújabb politikai divat. Bp. 1884. 11.

³⁷ TREFORT ÁGOSTON, Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Bp. 1882. 322.

³⁸ MOCsÁRY LAJOS, A vármegye ostroma. III. *Ellenőr*, 1869, június 10. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 371.

zetiségi kérdésre és a magyar nemzeti hegemonia érdekeire hivatkozva fosztották meg a magyar nép tömegeit is a polgári szabadságjogok élvezetének teljességétől, s politikai jogainak gyakorlásától, midőn a törvényhatósági és a községi képviselőtestületek összeállításánál bevezették a virilizmus elvét, s az országgyűlési választójog bővítésétől is elzárkóztak.

Az 1874. évi választójogi vitában nemcsak a kormánypárt, hanem a bal-közép is nemzeti szempontból vetette el a választójog kiterjesztését. A nemzetiségi kérdésben egyébként békülékeny és liberális szellemű Jókai Mór azt írta, hogy elvben ugyan helyes az általános választójog, de nálunk a gyakorlatban úgy vetődik fel a kérdés: „Legyen-e egyáltalán egy magyar állam Európában, felelet rá: kilenc millió nem magyar hat millió magyar ellen, általános választójoggal.” Ez „elveti annak még a lehetőségét is, hogy Magyarország, mint egységes állam alkotmányos képviselőlet alapján létezzék valaha... Elveti államalkotásunk alapját... s utat nyit a szétbomlasztó szenvedélynek.”³⁹

A magyar politikai vezető réteg többsége a nemzetiségi kérdést egyes – főleg kívülről felbujtott és irányított – izgatók által szított mesterséges mozgalomnak tekintette, s úgy vélte, hogy a kérdés választási erőszakkal, közigazgatási és rendőri intézkedésekkel megoldható. A kiegyezés utáni években – a pánszláv veszélytől és az esetleges orosz beavatkozástól tartva – elsősorban a szerb és a szlovák nemzeti mozgalmakat igyekeztek erős kézzel visszaszorítani: a vezető politikusokat (Miletićet és Hurbant) nemzetiségi izgatásért elítélték, a szerb Omladinát és a szlovák Maticát feloszlatták, a szlovák gimnáziumokat bezárták, Újvidékre és a szerb nemzeti egyház felülvizsgálatára királyi biztosokat küldtek ki, a nemzeti mozgalmakban részt vevő állami hivatalnokokat és bírákat felfüggesztették, nyugdíjazták. Előbb csak az országos politikai élet fórumairól igyekeztek a nemzetiségi politikusokat kiszorítani, majd pedig módot kerestek arra, hogy a nemzetiségi egyházakat, iskolákat és kulturális intézményeket is a kormány fokozottabb ellenőrzése alá vonják.

Az 1860-as évek liberális politikusai a nemzeti öntudatra ébredt nem magyar népek elmagyarosítását, nyelvi beolvasztását lehetetlennek tartották, s az ilyen irányú törekvéseket elítélték. Ezen a téren a magyar

³⁹ Idézi: M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió. Bp. 1959. 130–131.

364. A Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia épülete Zágrábban

365. Josip Juraj Strossmayer, djakovói püspök, a Horvát Nemzeti Liberális Párt vezetője

366. Ivan Mažuranić, horvát bán

367. Sokác lányok ünnepi viseletben

368. Kolo táncot járó szerbek

372. Vásárra menő román hegyi lakók

373. Kárpátukrán paraszt

374. Templomból jövő Brassó-vidéki szászok

nemzetiségi politika a kiegyezés után átmenetileg szakított a magyar liberális nacionalizmus reformkori hagyományaival. A nemzetiségi törvény a korábbi nyelvtörvényekhez képest korlátozta a magyar államnyelv hatáskörét és kiterjesztette a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatát. Az 1880-as évekig az iskolákban sem írták elő a magyar államnyelv oktatását. Még a 80-as évek „magyar állameszméje” sem jelentett erőszakos magyarosítást, nyelvi és etnikai asszimilációt. A közigazgatás középső és alsó szintjein, valamint a bíróságokon erősen kiterjedt ugyan a magyar nyelv hivatalos használata, a nemzetiségi iskolákban is bevezették a magyar államnyelv kötelező oktatását, ezek az intézkedések azonban még nem jelentettek a nem magyar népek tömegeinek erőszakos elmagyarosítására irányuló kísérletet. Maga Tisza Kálmán ismételten hangsúlyozta, hogy „nem voltam és nem leszek az erőszakos magyarosításnak híve soha, mert meggyőződésem, hogy a nemzetiséget vagy nyelvet terjesztetni erővel nem lehet”.⁴⁰

A nem magyar népesség egy részénél végbemenő spontán magyarosodási folyamat láttán, s azt túlértékelve akadtak ugyan publicisták, akik közelinek hirdették az ország lakosságának teljes elmagyarosodását, s a 20–30 millió magyar illúziójával szédítették a nemzeti ábrándokra amúgy is hajlamos magyar közvéleményt. Azonban még a legsovinisztabb felelős politikusok előtt is nyilvánvaló volt, hogy „a nem magyar lakosság tömegének megmagyarosítása lehetetlen, . . . de ez nem akadálya a nemzet-culturai egység megalkotásának”.⁴¹ A spontán magyarosodási folyamatot, ahol erre lehetőség nyílt, igyekeztek elősegíteni, meggyorsítani, s mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a nem magyar értelmiség és középosztály tagjai tanuljanak meg magyarul, alakuljon ki bennük az összetartozás tudata és a hazafias szellem, s kapcsolódjanak be a magyar állami élet, a kultúra és az irodalom közösségébe, mert a nemzeti egység elsősorban ezekben nyilvánul meg. Beksics Gusztáv ezt úgy fogalmazta meg, hogy „grammatikai asszimiláció” helyett „politikai asszimilációt” kíván a nemzetiségektől, elsősorban azok értelmiségétől és középosztályá-

⁴⁰ Tisza Kálmán beszéde a képviselőházban 1883. március 16-án. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 679.

⁴¹ Grünwald Béla 1883. március 9-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 670–671.

tól, vagyis: „érezzék magukat magyaroknak, osszák a magyar nemzet érzelmeit, céljait és törekvéseit, s vágyaikban ne tekintsenek az ország határain túlra.”⁴²

A nem magyar értelmiség magyarosításában a magyar uralkodó osztályok nagy szerepet szántak az iskolának, elsősorban a középiskoláknak, amelyeknek túlnyomó része valóban magyar oktatási nyelvű volt. „A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százanként rakják be a tót fiúkat, s a másik végén, mint magyar emberek jönnek ki.”⁴³ A középiskola magyarosító szerepéhez fűzött várakozások nem voltak teljesen alaptalanok, mert a már idézett népszámlálási adatok szerint a nem magyar népek értelmisége és középosztálya elég jelentős mértékben magyarosodott a század végén, különösen azoknál a népeknél, amelyek nem rendelkeztek saját anyanyelvi középiskolákkal.

Az 1880-as években a nemzetiségi vidékek magyar vezető rétege társadalmi akciót indított a magyarosodás meggyorsítása érdekében. Egymás után alakultak a magyarosító társadalmi egyesületek: a „Sáros megyében a magyarságot és népnevelést terjesztő egyesület” (1881), a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE 1882), az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE 1885) és a többiek. Céljuk „a brutalitást és az immoralitást kivéve, minden megengedett törvényes eszközzel törekedni a magyarság visszahódítására”.⁴⁴ Hangsúlyozták ugyanis, hogy az egyesületek célja nem a nemzetiségek elleni támadás, hanem a magyarság nemzeti védelme, mert Erdélyben és a Felvidéken sok magyar elrománosodik vagy szlovákosodik, s a pusztuló magyar középbirtok a nemzetiségek tulajdonába megy át. A közművelődési egyesületek tevékenysége azonban ténylegesen a magyar nyelv és a magyar kultúra terjesztésére irányult a nemzetiségi területeken. A megyék – amelyek az állammal együtt többnyire semmit vagy igen keveset áldoztak a nemzetiségi iskolákra és kulturális intézményekre – anyagilag is támogatták ezeket a magyarosító egyesületeket, s ennek érdekében a lakosságra pótdadókat vetettek ki. Mindez társadalmi kezde-

⁴² BEKSICS GUSZTÁV, A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk. Bp. 1896. 17.

⁴³ GRÜNWARD BÉLA, A Felvidék. Politikai tanulmány. Bp. 1878. 140.

⁴⁴ Idézi: I. TÓTH ZOLTÁN, A nemzetiségi kérdés a dualizmus első évtizedeiben (1867–1900) (In: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok) Bp. 1964. 437.

ményezés volt, de a kormány eltúrte, sőt közvetve támogatta is az ilyen törekvéseket. „A kormány erős hatalmat lát a sovinsztikus áramlatban, ezért nem mer ellene fellépni. . . Azt hiszi, hogy ezzel népszerűsége tehet szert.”⁴⁵ Tisza ugyan kijelentette, hogy a sovinizmusnak még saját nemzete érdekében sem barátja, de egész nemzetiségi politikája olyan jellegű volt, hogy szabad utat nyitott a türelmetlen nacionalizmus elharapózásának a magyar közélet különböző területein. Egyre általánosabbá vált az a vélemény, „hogy a magyarosítás terjesztésében minden szabad, a cél szentesíti az eszközöket, hogy ily üzelmeknél boldog, boldogtalan érdemet szerezhet magának a kormány előtt”.⁴⁶

A századvég magyar közvéleményében a sovinizmus egyre nagyobb hangú kórusa mellett a józan önmérséklet és a nem magyar népek nemzeti igényei iránti megértés – kétségkívül csendesebb – hangjaival is találkozunk. Bár a Függetlenségi Párt nem egy képviselője és újságírója a kormányt is túllícitálta a nemzeti türelmetlenség terén, a párt néhány kimagasló egyénisége és egyszerű tagjainak jó része tovább őrizte a 60-as évek demokratikus szellemű nemzetiségi politikájának hagyományait. Elsősorban a párt 1874 és 1884 közötti elnöke, Mocsáry Lajos harcolt fáradhatatlanul a nem magyar népek nemzeti jogaiért.

„A jogegyenlőség folyománya az, hogy a haza polgárai nyelvök és nemzetiségök megtartásában és fejlesztésében se a magyar állam, se a magyar társadalom által meg ne támadtassanak, s ne akadályoztassanak, hogy azon törvények, amelyek a nemzetiségek egyenjogúságát biztosították, nevezetesen az 1868-iki nemzetiségi törvény, úgy betűjökben és szellemükben megtartassanak.”⁴⁷ Mocsáry e nézeteivel nem állt egyedül. „Mondhatom, hogy igen sok komoly ember fejezte ki előttem – négy szem közt –, hogy osztozik felfogásomban és helytelennek, kárhozatosnak tartja az uralkodó áramlatot.”⁴⁸ A Függetlenségi Párt vezetői megtagadták elnökük nemzetiségpolitikai nézeteit, de Mocsáry kiskunhalasi választói helyeselték állásfoglalását és nyíltan kiálltak mellette 1887-ben. A halasi

⁴⁵ Mocsáry Lajos 1887. február 15-i beszéde a képviselőházban. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 732.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Mocsáry Lajos levele „Halas város választó polgáraihoz”. *Egyetértés*, 1887. február 22. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, *Iratok*. I. 725.

⁴⁸ MOCsÁRY LAJOS, *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Bp. 1886. 12.

választók gyűlése „bebizonyította, hogy a magyar nép és némely megszállott uraság nem egy és ugyanaz” – írta a szerb *Zastava* című lap. „A halasi kerület népe megmutatta, hogy lehetséges a kiegyezés a nemzetiségekkel és szépszerével elérhető az egyetértés.”⁴⁹ Mocsáryt 1887-ben a Szerb Liberális Párt Újvidék képviselőjelöltjéül kérte fel, s miután itt a választási küzdelemben alul maradt, 1888-ban a Román Nemzeti Párt hívei választották meg a megürült karánsebesi kerület képviselőjévé. A hivatalos fórumoktól, a parlamenti és a megyei politikától távolabb eső területeken – főleg a kulturális és tudományos életben – továbbra is szép számmal akadt példa az országban élő különböző népek fiainak kölcsönös megértésére és baráti együttműködésére.

2. HORVÁTORSZÁG A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS

A horvátok a kiegyezés idején széttagolva éltek a Habsburg-monarchia különböző országaiban és közigazgatási egységeiben. A kiegyezéssel újr szabályozott belügyi önkormányzat egyelőre még a közjogilag elismert horvát nemzeti területnek is csak kisebb részére terjedt ki. A bán és az autonóm kormány hatásköre alá tartozó Horvát- és Szlavonországok területe nem érte el a 20 ezer km²-t, lakossága pedig a 900 ezret. A horvátlakta Muraköz 1860 óta ismét Magyarországhoz (Zala megyéhez) tartozott, s Fiumét sem csatolták vissza Horvátországhoz. Az ország nagyobb része katonai határőrvidéket alkotott, s közvetlenül a bécsi hadügy-minisztérium kormányzata alatt állott. Nagyszámú horvát élt ezenkívül a Monarchia másik felében: Dalmáciában és Isztriában, s több tízezer Magyarország dunántúli megyéiben is. A kiegyezés elismerte Horvátország jogigényét a határőrvidékre és Dalmáciára. Az előbbi idővel sikerült is érvényesíteni, az utóbbit azonban nem.

Az uralkodó 1869. augusztus 19-i rendeletében jelentette be a katonai határőrvidék polgárosítását. A két varasdi ezredet, valamint Zengg, Sziszek, Belovar és Ivanić katonai községeket már 1871-ben polgári köz-

⁴⁹ *Zastava*, 1887. március 15. Idézi: Mocsáry Lajos válogatott írásai. 677.

igazgatás alá helyezték, a határőrvidék többi részének polgárosítása azonban még egy évtizedig elhúzódott. A határőrezredek helyén létesült kerületeket továbbra is a zágrábi főhadparancsnokság igazgatta, s csak 1881-ben kerültek végleg a horvát autonóm kormány hatáskörébe. Így alakult ki a horvát önkormányzat 1918-ig fennállott területe (43 ezer km²), amelyen 1869-ben 1,8 millió, 1890-ben 2,2 millió lakos élt.

A kiegyezést követő két évtizedben a horvát társadalom megoldatlan gazdasági és szociális problémákkal terhes, válságos átmeneti időszakot élt át. A hagyományos mezőgazdaság mozdulatlan tengerében csak itt-ott találkozunk a tőkés árutermelés elszórt kis szigeteivel: a kelet-szlavóniai nagybirtokokon, a hatalmas erdőségek fafeldolgozó üzemében, a tenger-mellék hajóépítő manufaktúráiban, Zágráb és Eszék malmaiban és kisebb gyáraiban. A kapitalista viszonyok megerősödésének és országos elterjedésének a sajátos történelmi fejlődésből eredő szociális és intézményes akadályai csak az 1880–90-es években hárultak el, s ekkoriban kezdtek kialakulni a rendszeres gazdasági növekedés előfeltételei.

Az egykorú népszámlálások adatai egy differenciálatlan és a polgárosodás kezdeti szakaszában levő agrártársadalmat tárnak elénk. 1890-ben mezőgazdaságból élt a lakosság 84,6%-a, az iparból, kereskedelemről és forgalomból élők arányszáma pedig csak 10,3% volt.

Az urbanizáció elmaradottságát mutatja, hogy a lakosságnak csak 7,2%-a élt a városokban, s 17%-a a 2000-nél népesebb településeken (Magyarországon 16,5, illetve 49%).

1880-ig Horvátországban mindössze 537 km vasútvonal épült (ennek is több mint a fele a Budapest–Fiume vonalra esett), s 56 hitelintézet működött 3 millió forint alaptőkével és 22 millió összforgalommal. 1883-ban 58 gyárjellegű üzemben 4700 munkás dolgozott. Az iparban használt gőzgépek teljesítménye 1890-ben sem érte el a 6 ezer lóerőt. A vasútépítés és hitelszervezet fejlődése az 1880-as években, az iparosodás pedig az 1890-es években vett nagyobb lendületet. A határőrvidéki vasutak csak az 1880-as évek végére épültek ki, s csak akkor jött létre a horvát polgárság által évtizedek óta hasztalan követelt közvetlen vasúti összeköttetés Kelet-Szlavónia és a tengerpart között (Zimony–Fiume). Az iparosodás elsősorban Horvátország legértékesebb természeti kincsének, a hatalmas tölgyerdőknek korszerű hasznosításához kapcsolódott: a századfordulón az ipari munkásság kétharmad része az erdei termékeket feldolgozó ipar-

ágakban (gőzfűrészek, hordó-, parketta- és bútorgyártás, csersavgyárak stb.) dolgozott.

Lassan haladt a horvát mezőgazdaság tőkés átalakulása is. Az agrárstruktúra szempontjából Horvátország két élesen elkülönülő félre oszlott. Az egykori polgári területek birtokviszonyai lényegében hasonlóak voltak Magyarországhoz, azzal a különbséggel, hogy a nagybirtokok főleg erdőségekből álltak, s a szántók, rétek és szőlők területének több mint 80%-a, az állatállománynak pedig több mint 90%-a a paraszti gazdaságok tulajdonában volt. Az egykori határőrvidéken egyházi és világi nagybirtokok nem voltak, csupán hatalmas kincstári erdőbirtokok, s a legelőket és erdőket a volt határőrközösségek közösen használták. Így alakult ki a sajátos horvátországi birtokstruktúra, amelynek legfőbb jellemzője az volt, hogy a parasztság a földterületnek jóval nagyobb hányadát birtokolta, illetve használta, mint Magyarországon, s igen nagy volt közösen hasznosított legelők és erdők részaránya.

A birtokmegoszlás ismeretében érthető, hogy Horvátországban a nagybirtok nem játszott oly dinamikus vezető szerepet a mezőgazdaság tőkés átalakulásában és modernizálásában, mint Magyarországon. A nagy-

65. táblázat

A földterület megoszlása Horvátországban birtokoskategóriák szerint (1895)
(%-ban)

Birtokoskategória	Volt határőr- vidék	Polgári területek	Egész Horvátország	
			Összterület	Szántók és rétek terü- lete
Kincstári birtokok	15,2	2,4	9,3	
Egyházi és világi nagybirtok				
1000 holdon felül	0,9	31,5	14,3	
200 – 1000 holdas	0,4	5,1	2,3	
Nagybirtok összesen	16,5	39,0	25,9	10,7
Magánbirtok 200 holdon alul	41,5	53,0	46,3	87,8
Községi birtokok, közbirtokosságok	42,0	8,0	27,5	1,5
A parasztság által birtokolt és használt terület összesen	83,5	61,0	73,8	89,3

birtok gazdasági tevékenysége elsősorban az erdők faállományának értékesítésére korlátozódott. A parasztgazdaságok korszerű átalakulása pedig viszonylag későn indulhatott meg, s igen vontatottan haladt, mert akadályozta két hagyományos horvátországi intézmény – a határőrség és a házközösségek – szívós továbbélése.

A határőrök 1848 után teljes jogú tulajdonként megkapták addig csak haszonélvezeti jogon bírt telkeiket, s szabadon használhatták a határőrvidék kiterjedt erdőségeit. Mindazonáltal maguk a határőrök is sürgették a számukra terhes katonai rendszer megszüntetését. A polgárosítás azonban igen sok problémával és nehézséggel járt. Az egyik fő probléma az erdők kérdése volt, amelyeket végül is egyenlő arányban megosztottak a kincstár és a határörközségek között. A kincstári erdők faállományának egy részét eladták, s a befolyt vételárból létrehozták a „határőrvidéki beruházási alapot”, amelyből vasutakat építettek, folyókat szabályoztak és egyéb beruházásokat végeztek a gazdaságilag igen elhanyagolt állapotban levő területeken. A határőrök a polgárosítással megszabadultak ugyan a terhes katonai szolgálattól és a robottól, de egyúttal megfosztották őket az erdők és legelők legértékesebb részének korlátlan használatától, ami pedig létfontosságú volt extenzív állattartásuk számára. Az addig ismeretlen sokféle állami, megyei és községi adó bevezetése súlyos terheket rótt a túlnyomórészt még önellátó gazdálkodást folytató határőrökre, akik között a polgárosítás évtizedei alatt állandó forradalmi hangulat uralkodott.

Főleg a határőrvidéki rendszerrel függött össze a horvát agrártársadalom sajátos intézményének, a házközösségeknek a szívós továbbélése is. A délszláv házközösség, vagy zadruga, a patriarchális nagycsalád egy formája volt, amely több vérrokon családot, illetve egy család több ágát és nemzedékét egyesítette egyetlen közös háztartás és mezőgazdasági üzem keretei között. A zadrugák többségében teljes gazdasági autarkia valósult meg, s tartós fennmaradásuk szoros összefüggésben volt a mezőgazdasági termelés hagyományos formáival: az extenzív állattartással, a primitív technikával, az árucserével és a munkamegosztás fejletlenségével. A polgári területeken a jobbágyszabadítást követő évtizedekben felbomlott a zadruga-rendszer eredeti formája, a határőrvidéken – ahol a zadruga kötelező intézmény volt – ez a bomlás csak az 1870-es években vehette kezdetét. A zadrugák zöme azonban nem alakult át közvetlenül

polgári jellegű egyéni üzemmé. A horvát parasztság zöme még évtizedekig a különféle átmeneti formák keretében élt. A nagycsaládok többnyire felbomlottak: hol csak az eredeti teljes vagyonközösség szűnt meg, hol szét is költöztek az egyes nukleáris családok és önálló háztartást alapítottak. Az utóbbi esetben többnyire a földet és a felszerelést is felosztották; hivatalosan, a hatóságok felé azonban a zadruga továbbra is fennmaradt. Az ilyen „titkon felosztott házközösségek” ténylegesen egyéni gazdaságok voltak, de a zadrugák birtokjogi kötöttségeivel. 1880-ban a horvát parasztságnak csak egyharmada rendelkezett teljesen szabadon földjével, azaz volt polgári értelemben vett kisüzem-tulajdonos, kétharmada még ténylegesen fennálló, vagy titkon felosztott zadrugák tagja volt, akikre a hagyományos zadruga-jog előírásai voltak érvényesek, erősen korlátozva az üzemvitel, a hitelfelvétel és a birtokforgalom szabadságát.

A HORVÁT NEMZETI ELLENZÉK KÜZDELME A KIEGYEZÉS ELLEN ÉS A NEMZETI LIBERÁLIS PÁRT 1873-AS KOMPROMISSZUMA

Az 1860-as években alakultak ki azok a pártok, amelyek Horvátország politikai életében a 19. század utolsó harmadában szerepet játszottak. A horvát polgárság, az egyházi és világi értelmiség zöme a Nemzeti Liberális Pártban tömörült, amely tulajdonképpen az egykori illír párt utóda volt. A párt, amelynek legtekintélyesebb vezetője J. J. Strossmayer diakovári püspök volt, arra törekedett, hogy a föderatív alapon átszervezendő Habsburg-monarchia keretei között valósítsa meg a délszlávok nemzeti egységét és önálló államát, a Monarchia többi országával való teljes paritás és egyenjogúság alapján. A párt vezetői kapcsolatokat tartottak Szerbia politikai vezetőivel is. A horvát nemzeti-államjogi ellenzékiesség klasszikus pártja, a Jogpárt az 1860-as években még nem volt több az alapítók – A. Starčević és E. Kvaternik – körül tömörülő kis csoportnál. A Jogpárt a középkori horvát állam történeti joga alapján állt. Alapítói a bolgárok kivételével minden délszlávot horvátnak tekintettek, s egy önálló nagyhorvát királyságban akarták őket egyesíteni, elsősorban a nagyhatalmak, főleg Franciaország segítségére számítva. A Habsburgok többi országával, így Magyarországgal is legfeljebb az uralkodó közösségét, a személyi uniót voltak hajlandók elfogadni, egyéb közös ügyet nem

ismertek el. Az egykori „magyarón” párt utódai, az unionista nagybirtokosok és értelmiségiek a Horvátország és Magyarország között 1848 előtt fennállott államjogi kapcsolatot kívánták felújítani, természetesen némi képp korszerűsített, a polgári viszonyokhoz alkalmazott formában. Az 1868-as kiegyezés az ő művük volt.

Deák Ferenc már a horvát kiegyezési tárgyalások alkalmával megjegyezte, hogy a horvát küldöttség unionista többsége „úgy látszik, nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek”.⁵⁰ A kiegyezést követő horvátországi fejlemények igazolták Deák észrevételét.

A száborból kiszorult nemzeti ellenzék széles körű agitációt kezdett a horvát nemzeti önállóság programját feladó egyezmény, s a Rauch vezette unionista nagybirtokosok uralma ellen. A küzdelem különösen élessé vált, amikor a monarchiai erőviszonyok mérlege 1871-ben átméletlenül a dualizmussal szemben álló erők javára látszott billenni. A horvát nemzeti párt az 1860-as évek óta szoros kapcsolatban állt az ausztriai szláv föderalistákkal, s 1871-ben is aktívan támogatta a csehek küzdelmét.

1871 elején sikerült megbuktatni Rauch bánt. Helyét egy másik magyarón nagybirtokos, Koloman Bedeković foglalta el, aki szakított elődje erőszakos módszereivel. A választásokon a nemzeti párt elsöprő győzelmet aratott, s a kormány még összeülése előtt elnapolta az ellenzéki többségű országgyűlést. A nemzeti párt 1871. szeptemberi kiáltványában törvénytelennek nyilvánította a kiegyezést, s teljesen független, a szábor javaslata alapján kinevezett, felelős parlamenti kormányt követelt. Azt kívánta, hogy az önálló horvát államot csak az uralkodó személye kösse egybe Magyarországgal és a Monarchia többi részeivel, s az összbirodalom közös ügyeinek intézésében a szábor által választott horvát delegáció az osztrák és magyar delegációval egyenrangú félként vehessen részt. A Jogpárt vezetői pedig egyenesen a nyílt akció terére léptek. E. Kvaternik és V. Bach 1871. október 8-án fegyveres felkelést robbantottak ki az ogulini ezrednek a polgárosítással kapcsolatos sérelmes intézkedések miatt a forrongásig elégedetlen határőrei körében, A kellően elő nem

⁵⁰ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette: CSENERGY LÓRÁNT. Bp. 1928. 219.

készített rakovicai felkelést azonban két nap múlva vérbe fojtották. Néhány nap múlva megbukott Hohenwart, s ezzel nyilvánvalóvá lett a föderalista irányzat veresége. A Monarchia szláv politikai vezetőinek 1871. november 20-i bécsi értekezlete egyelőre kilátástalannak ítélte a közös föderalista akciót, s az egyes nemzeti pártoknak szabad kezet adott a külön-külön folytatandó egyezkedési tárgyalásokra az osztrák, illetve a magyar kormánnyal. A horvát nemzeti párt vezetőinek többsége is a kompromisszum lehetőségeit kereste.

A kompromisszumra reményt nyújtott az a körülmény, hogy az új miniszterelnök, Lónyay Menyhért a nemzetiségi és különösen a horvát képviselők megnyerésével akarta megerősíteni a kormánypárt csekély és ingatag parlamenti többségét. Ezért tárgyalásokat kezdeményezett a „horvátországi közhangulatot igen nagy részben képviselő” nemzeti párttal, s hajlandónak mutatkozott „az elégedetlenséget előidéző okokat még bizonyos koncessziók árán is eltávolítani”.⁵¹ Az 1871–72 telén lefolyt tárgyalásokon Lónyay kilátásba helyezte a horvát kiegyezés módosítását, Horvátország pénzügyi-gazdasági autonómiájának kiszélesítését, s a szábor működésének engedélyezését, ha a nemzeti párt hajlandó ott az unionistákkal együttműködni, s kormánytámogató képviselőket küldeni a budapesti országgyűlésre. A tárgyalások nem jártak eredménnyel, mert a nemzeti párt többsége nem fogadta el azokat az engedményeket, amelyekre a Lónyayval tárgyaló jobbszárny hajlandó lett volna.

Így a szábort ismét feloszlatták, s a lemondott Bedeković helyét elfoglaló Antun Vakanović báni helytartó visszatért a rauchi módszerekhez. Az 1872-es választásokon a nemzeti párt győzött, a kormány azonban az arisztokrata és főpapi virilisták mozgósításával, s a király személyes beavatkozásával elérte, hogy a szábor fele részben unionistákból, fele részben nemzeti pártiakból álló küldöttséget válasszon a kiegyezés revíziójáról folytatandó tárgyalásokra. A két országos küldöttség tárgyalásain a horvátok független felelős parlamenti kormányt és teljes pénzügyi önállóságot kívántak, a magyarok viszont csak egészen lényegtelen módosításokra voltak hajlandók.

⁵¹ Az 1872. február 3-i minisztertanács jegyzőkönyve. OL Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1872–X/1.

A nemzeti párt jobbszárnya már 1871 vége óta egyre inkább hajlott a kompromisszumra. Ezt a kompromisszumos hajlandóságot nagymértékben fokozta az 1873-as gazdasági válság, amely visszavonulásra kényszerítette a horvát gazdaságba akkoriban beáramló külföldi tőkéket. A horvát burzsoázia Bécsben hiába keresvén hitelt, a magyar kormányhoz fordult segítségért. Gazdasági érdekeiért viszont kénytelen volt engedményeket tenni nemzeti igényeiből. A tárgyalások során 1873 tavaszán a horvát bizottságban egyre inkább a kompromisszumra hajló jobbszárny álláspontja kerekedett felül, s fokozatosan visszavonulva feladták valamennyi lényeges nemzeti követelésüket. Az 1873 nyarán megkötött új egyezmény végül is csak kisebb, jelentéktelen módosításokat eszközölt a horvát–magyar kiegyezésben (1873: XXXIV. tc.).

Az 1873-as kompromisszum lezárta a horvát nemzeti mozgalomnak a liberális burzsoázia és értelmiség által vezetett szakaszát. A nemzeti párt többsége elfogadta a dualizmust és a kiegyezésben lefektetett horvát önkormányzatot, s az unionista nagybirtokosokkal fuzionálva, létrehozta az új horvát kormánypartot (Nemzeti Párt). A párt vezére, Strossmayer püspök visszavonult a napi politika küzdőteréről, kisebbségben maradt balszárnya pedig – Milan Mikanec vezetésével – ellenzékben harcolt a kompromisszum ellen. A báni széket a nemzeti párt egykori centralista csoportjának vezére, az 1860-as évek horvát udvari kancellárja, az illírismus nagy politikus- és költő-nemzedékének kimagasló alakja, Ivan Mažuranić foglalta el. A kiegyezés politikai rendszere ezzel átmenetileg Horvátországban is megszilárdult.

A HORVÁTKÉRDÉS KIELEZŐDÉSE 1878 ÉS 1883 KÖZÖTT

Az 1873-ban bekövetkezett politikai konszolidáció lehetőséget nyújtott a Mažuranić vezette horvát autonóm kormánynak a kiegyezés biztosította önkormányzat intézményeinek kiépítésére, normális működésének beindítására. Megszervezték a modern közigazgatást és igazságszolgáltatást, korszerűsítették és továbbfejlesztették az oktatási rendszert (kötelező népoktatás, a zágrábi egyetem alapítása).

Mikor a balkáni háborús válság eredményeként a Monarchia 1878-ban okkupálta a török uralom ellen felkelt Boszniát és Hercegovinát, a horvát szabor feliratban azt kívánta az uralkodótól, hogy az okkupált tartomá-

nyokat – amelyeknek lakossága részben katolikus délszláv, tehát a korabeli felfogás szerint horvát volt – csatolják Horvátországhoz. Ezt a követelést – amely a dualizmus egyensúlyának felborulásával fenyegetett – a király visszautasította. A pénzügyi egyezmény meghosszabbításakor nem sikerült a horvátoknak elérniük sem a közösügyi kvóta megszüntetését, sem az önkormányzat hatáskörének kiterjesztését a pénzügyek kezelésére és bizonyos gazdasági kérdésekre. Hiába sürgette Mažuranić a már polgárosított, de közigazgatásilag még különálló határőrvidék Horvátországgal való végleges egyesítését is.

Az 1873-as kompromisszumon alapuló irányvonal nyilvánvaló válságba jutott. 1880-ban Mažuranić lemondott, a Nemzeti Párt képviselőinek egy része pedig kilépett a kormánypártból és megalakította a Független Nemzeti Pártot, amelyet lapja után Obzor-pártnak is neveztek. Az új párt – amely tulajdonképpen az 1873 előtti nemzeti párt utóda volt – a dualizmus keretei között kívánta a horvát–magyar viszony új alapokra helyezését, a perszonális unió elve alapján, teljes politikai és pénzügyi önállósággal és felelős parlamenti kormánnyal.

A kiegyezési rendszerrel és az unionistákkal fuzionált Nemzeti Párt uralmával elégedetlen elemek zöme – elsősorban a városi és falusi kispolgárság, a szabad értelmiség és az alsópapság – 1878-tól kezdve az Ante Starčević vezette Jogpárt körül tömörült. A horvát közjogi ellenzék vezető pártjának új programja számolt a nemzetközi erőviszonyok realitásaival, a Habsburg-monarchia belső és külső konszolidációjával. A délszlávokat horvát vezetés alatt egyesítő, s a kora középkori horvát államjogi tradíciókat folytató nagyhorvát királyságot a Habsburgok jogára alatt kívánta megvalósítani. A párt 1878 és 1883 között eredményes agitációt folytatott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet súlyos gazdasági és szociális problémáival küzdő parasztság, különösen a polgárosítás végrehajtásával elégedetlen határőrök körében, s a szociális és nemzeti problémák ügyes összekapcsolásával jelentős tömegeket tudott mozgósítani városon és falun egyaránt.

A horvát nemzeti és közjogi ellenzéki mozgalom tehát éppen újjáéledőben, újjászerveződőben volt, midőn a Tisza-kormány támadást indított Horvátország önkormányzata és a horvát nyelv jogai ellen. E támadás kiinduló bázisául a közös kormányzat horvátországi intézményei, elsősorban a pénzügyigazgatás szervei szolgáltak. Szapáry pénzügyminiszter